

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ФАКУЛЬТЕТ СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ ТА ПСИХОЛОГІЇ
КАФЕДРА ПСИХОЛОГІЇ

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА БАКАЛАВРА

**на тему: ПСИХОЛОГІЧНА ПРОФІЛАКТИКА АГРЕСИВНИХ
ПРОЯВІВ ПОВЕДІНКИ ДІТЕЙ ЗАСОБАМИ АРТ-ТЕРАПІЇ**

Виконала: студентка ІV курсу, групи 6.0539-2 –
спеціальності: 053 – Психологія
освітня програма: Психологія
Капля Дар'я Олексіївна
Керівник: к.пед.н., доцент кафедри педагогіки
та психології освітньої діяльності,
Голованова Т. П.
Рецензент: к.психол.н., доцент кафедри
психології Железнякова Ю.В.

Запоріжжя – 2023

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет соціальної педагогіки та психології

Кафедра психології

Рівень вищої освіти бакалавр

Спеціальність 053 Психологія

Освітня програма Психологія

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри _____

к.псих.н., доцент Н.О. Губа

« ____ » _____ 2023 р.

ЗАВДАННЯ
НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ СТУДЕНТА

Капля Дар'я Олексіївна

1. Тема роботи Психологічна профілактика агресивних проявів поведінки дітей засобами арт-терапії

керівник роботи Голованова Тетяна Петрівна, к.пед.н., доцент

затверджені наказом ЗНУ від «22» лютого 2023 року № 341-с

2. Строк подання студентом роботи _____

3. Вихідні дані до роботи вивчення й аналіз педагогічної, психологічної літератури, матеріали курсової роботи і діагностичної практики.

4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки (перелік питань, які потрібно розробити): дослідити проблему агресивних проявів дітей старшого дошкільного віку в науковій літературі; визначити арт-терапію як психопрофілактичний засіб; здійснити експериментальне дослідження проявів агресивної поведінки дітей ; розробити програму психологічної профілактики агресивних проявів дітей з елементами арт-терапії.

5. Перелік графічного матеріалу: 5 рисунків, 5 таблиць

6. Консультанти розділів роботи

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
		Завдання Видав	Завдання Прийняв
Вступ	Голованова Т.П., доцент		
Розділ 1	Голованова Т.П., доцент		
Розділ 2	Голованова Т.П., доцент		
Висновки	Голованова Т.П., доцент		

7. Дата видачі завдання _____

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапів роботи	Примітка
1	Збір та систематизація матеріалу	лютий – березень 2023 р.	Виконано
2	Робота над вступом	березень 2023 р.	Виконано
3	Робота над першим розділом	квітень 2023 р.	Виконано
4	Робота над другим розділом	квітень – травень 2023 р.	Виконано
5	Написання висновків.	травень 2023 р.	Виконано
6	Передзахист	травень 2023 р.	Виконано
7	Нормоконтроль	травень 2023 р.	Виконано

Студент _____ Д.О. Капля

Керівник роботи _____ Т. П. Голованова

Нормоконтроль пройдено

Нормоконтролер _____ О.М.Гречинарова

РЕФЕРАТ

Кваліфікаційна робота бакалавра: 54 сторінки, 5 рисунків, 5 таблиць, 35 джерел.

Мета дослідження – теоретично проаналізувати і практично дослідити психологічні засади профілактики агресивних проявів поведінки дітей засобами арт-терапії.

Об'єкт дослідження – агресивна поведінка дітей.

Предмет дослідження – психологічні засади профілактики агресивних проявів поведінки дітей засобами арт-терапії.

Гіпотеза дослідження: передбачаємо, що програма психологічної профілактики засобами арт-терапії буде ефективною, якщо буде спиратися на діагностику агресивної поведінки дітей старшого дошкільного віку.

Методи дослідження:

- теоретичні: аналіз, порівняння, узагальнення основних положень науково-психологічної літератури з проблеми профілактики агресивних проявів поведінки дітей у старшому дошкільному віці;

- емпіричні: опитування, бесіди, спостереження, використання спеціальних діагностичних методик; якісний та кількісний аналіз результатів дослідження.

Наукова новизна полягає у розробці програми психологічної профілактики з елементами арт-терапії щодо подолання агресивних проявів поведінки дітей старшого дошкільного віку.

Галузь використання: корекційна психологія, вікова психологія

АРТ-ТЕРАПІЯ, АГРЕСІЯ, ДІТИ, ПРОФІЛАКТИКА, СТАРШИЙ ДОШКІЛЬНИЙ ВІК, ПСИХОЛОГІЯ.

SUMMARY

Kaplia D.O. Development of children's creative abilities by art therapy.

The qualifying work consists of Introduction, 3 Chapters, Conclusion, References (35 items, 7 of foreign origin), 1 appendix on 3 pages. The qualifying work volume is 63 pages long, 54 of them – main text. There are 5 tables and 5 illustrations. The qualifying work gives theoretical survey and describes the experimental research of children's creative abilities, psychological aspects of creativity. The master thesis is composed of 3 chapters, each of them dealing with different aspect of children's creative abilities development.

The research object: the creative abilities of preschool children.

The research subject: the development of creative abilities of preschool children by means of art therapy.

The research goal: is to theoretically substantiate and experimentally investigate the peculiarities of the development of creative abilities, to design and probate the art-therapeutic program for the development of creative abilities of preschool children.

The research tasks are: – To analyze the psychological literature on the problem and identify theoretical and experimental approaches to the problem of creativity in foreign and domestic psychology; – To reveal the psychological essence of creative abilities; – To define art therapy as a means of developing creative abilities; – To develop and test the art-therapeutic program for the development of creative abilities of preschool children.

Chapter 1 «Theoretical basis of development of children's creative abilities by art therapy» provides theoretical analysis of the development of children's creative abilities by art-therapy means, theoretical approaches have been generalized and systematized to design the empirical research.

In the Chapter 2 «Features of the development of creative abilities in preschool age» the characteristics of creative activity of a preschooler and specifics of art therapy for preschool age are provided, the model of development of abilities by means of art therapy at preschool has been explained.

Chapter 3 «Peculiarities of development of preschool children' creative» explains the design and methods of research. The Art-therapeutic program for the development of children's creative abilities program has been described. The analysis of results has proved the effectiveness of implemented Art-therapeutic program for the development of creative abilities by means of art therapy

Key words: creativity, creative abilities, psychocorrection, children's creativity, art therapy.

ЗМІСТ

ВСТУП	6
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ АГРЕСИВНИХ ПРОЯВІВ ПОВЕДІНКИ ДІТЕЙ	9
1.1. Сутність агресивної поведінки дітей	9
1.2. Арт-терапія у психологічній профілактиці дитячої агресії	14
РОЗДІЛ 2. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПРОФІЛАКТИКИ ПРОЯВІВ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ ЗАСОБАМИ АРТ-ТЕРАПІЇ	22
2.1. Організація експериментального дослідження.....	22
2.2. Програма профілактики агресивних проявів поведінки дітей з елементами арт-терапії	35
ВИСНОВКИ.....	49
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	51
ДОДАТКИ.....	55

ВСТУП

Актуальність теми. У сучасних життєвих реаліях проблема агресивної поведінки дітей є однією з актуальних, адже нині зростаюче покоління розвивається і формується в агресивному середовищі, яке висуває жорсткі вимоги до життя та норм поведінки. При цьому постійно підвищуються вимоги до дітей в освіті, зростає конкуренція між ними, поширюються змагальні тенденції, порівняння дошкільників та школярів за здібностями, темпераментами тощо. Екстремальні умови мають значний вплив на функціонування організму, визначають продуктивність життєдіяльності особистості в дорослому віці та відображаються на її психологічній складовій. І якщо за умови короткочасного впливу екстремальні умови здатні викликати підвищення адреналіну та отримання гострих відчуттів і навіть приємних емоцій, то довготривалі стресові події, навпаки, призводять до значних негативних наслідків для людини.

Через російське повномасштабне вторгнення на територію України мільйони громадян нашої держави щодня відчують цілу гаму емоційних переживань, пов'язаних із необхідністю турбуватися про власну безпеку, реакціями на поточні події, хвилюваннями по близьких і рідних людей, тривогою за майбутнє, вірою і надією на перемогу. Щоденні події навколишнього середовища негативно впливають на життя і емоційні переживання більшості українців, посилюючи відчуття тривожності, агресії та інших негативних емоційних станів.

Особливо гостро ця проблема постає серед дітей старшого дошкільного віку, оскільки саме цей вік відіграє визначальну роль у формуванні та закріпленні поведінкових актів. Прояви деструктивної поведінки дітей потребують своєчасної та відповідної реакції батьків, вихователів і психологів, адже трансформація цих проявів у стійкі особистісні риси призводить до деформації особистісного розвитку та зниження

продуктивного потенціалу дитини. Саме тому вкрай важливого значення в сучасних умовах набуває здійснення психологічної профілактики агресивних проявів дитячої поведінки.

Проблема агресивної поведінки дітей є предметом дослідження багатьох науковців. Зокрема, варто згадати публікації таких вчених, як Ю. Андрєєв, Г. Бичковська, О. Кононко, Л. Мельник, А. Розінько, О. Чайковської та інших.

Проте аналіз наукових джерел засвідчив, що недостатньо вивченими залишаються питання, пов'язані з корекцією та профілактикою агресивної поведінки дітей.

Одним із найефективніших методів психологічної профілактики агресивних проявів поведінки старших дошкільників є арт-терапія, за допомогою якої психоемоційна сфера дитини змінюється під терапевтичним впливом мистецтва. На величезному потенціалі арт-терапії як засобу піклування про психологічне здоров'я дітей наголошують такі науковці, як А. Гельбак, Т. Гурковська, З. Ленів, Т. Пасєка, Н. Пасічко, Т. Підлужна, І. Садова, В. Синиця, Г. Соколова, І. Тарапата, Л. Тимків та інші. Водночас подальшого вивчення та обґрунтування потребують засоби арт-терапії, придатні для психологічної профілактики дитячої агресії. Зазначені вище аспекти проблеми, а також її недостатня психологічна дослідженість зумовили вибір теми нашого дослідження «Психологічна профілактика агресивних проявів поведінки дітей засобами арт-терапії».

Об'єкт дослідження – агресивна поведінка дітей.

Предмет дослідження – психологічні засади профілактики агресивних проявів поведінки дітей засобами арт-терапії.

Гіпотеза дослідження: передбачаємо, що програма психологічної профілактики засобами арт-терапії буде ефективною, якщо буде спиратися на діагностику агресивної поведінки дітей старшого дошкільного віку.

Мета дослідження – теоретично проаналізувати і практично дослідити психологічні засади профілактики агресивних проявів поведінки дітей засобами арт-терапії.

Відповідно до мети були сформульовані такі завдання дослідження:

1. Дослідити проблему агресивних проявів дітей старшого дошкільного віку в літературі.
2. Визначити арт-терапію як психопрофілактичний засіб.
3. Здійснити експериментальне дослідження проявів агресивної поведінки дітей.
4. Розробити програму психологічної профілактики агресивних проявів дітей з елементами арт-терапії.

Методи дослідження:

- теоретичні: аналіз, порівняння, узагальнення основних положень науково-психологічної літератури з проблеми профілактики агресивних проявів поведінки дітей у старшому дошкільному віці;
- емпіричні: опитування, бесіди, спостереження, використання спеціальних діагностичних методик; якісний та кількісний аналіз результатів дослідження.

Теоретична значущість роботи полягає у висвітленні психологічних особливостей агресивних проявів поведінки дітей старшого дошкільного віку та можливостей методів арт-терапії у профілактиці дитячої агресії.

Практичне значення дослідження полягає у розробці програми профілактики агресивних проявів поведінки старших дошкільників з елементами арт-терапії.

Експериментальна база дослідження – заклад дошкільної освіти №286. Вибірку склали 40 дітей 6–7 років, вихователі та батьки дошкільників.

Структура роботи. Дослідження складається із вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел (35 найменувань), 5 додатків. Робота містить 5 таблиць і 5 рисунків. Загальний обсяг дослідження становить 56 сторінок, основного тексту з яких – 45 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ АГРЕСИВНИХ ПРОЯВІВ ПОВЕДІНКИ ДІТЕЙ

1.1. Сутність агресивної поведінки дітей

У сучасному розумінні агресія (від фр. *agressif* – войовничість; від лат. *aggredior* – нападаю) – це дія, що має на меті заподіяння моральної або фізичної шкоди іншим [21, 94]. Розглянемо наукові підходи до тлумачення цього явища.

Згідно з дослідженнями О. Кононко, у психологічній науці є чимала кількість різних трактувань поняття «агресія». Так, цей термін визначають як:

- реакцію, що шкодить іншому;
- нанесення шкоди живим та неживим об'єктам;
- наступальні й насильницькі дії, спрямовані на населення шкоди або знищення об'єкта;
- цілеспрямовану руйнівну дію, що суперечить суспільним нормам і правилам, шкодить об'єктам нападу, викликає дискомфорт [11, 81].

У тлумачному психологічному словнику за редакцією В. Шапар наводиться таке визначення поняття «агресія» – це «стійка риса особистості, що проявляється в готовності до агресивної поведінки» [32, 13]. Тобто поведінка особистості характеризується тенденціями та намірами, які спрямовані на завдання шкоди іншій людині, її приниження.

Своєю чергою Л. П. Мельник та О. М. Чайковська визначають агресивність як цілеспрямовану руйнуючу поведінку, яка суперечить нормам і правилам існування людей у суспільстві, спричинює фізичну шкоду людям чи викликає у них психічний дискомфорт (негативні переживання, стан напруження, страху і т.д.) [16, 148].

У словнику-довіднику за ред. П. П. Горностая поняття «агресія» має таке визначення: це «специфічна форма деструктивних дій чи поведінки особистості, спрямованих на використання сили і завдання фізичної чи психологічної шкоди людям або предметам, а також суперечливим нормам та правилам існування у соціумі; індивідуальна чи колективна поведінку та дії, спрямовані на завдання фізичної чи психологічної шкоди іншим людям чи їх знищення» [22].

З поняттям агресії безпосередньо пов'язане поняття агресивної поведінки. У загальному розумінні агресивну поведінку можна визначити як таку, що має на меті завдання шкоди іншій особі.

Українська дослідниця О. Кононко наголошує, що під агресивною поведінкою дошкільника можна розуміти специфічну форму його дій, внаслідок яких він демонструє переваги у силі або використовує силу стосовно інших дітей, прагне нанести шкоди. Водночас потрібно звернути увагу на складність цього поняття, адже не будь-який прояв агресивної поведінки дитини дошкільного віку слід однозначно оцінювати як негативний. Адже в критичній ситуації вияв агресії виконує захисну функцію, допомагає дошкільнику впоратися з проблемами [11, 82].

Також О. Кононко виокремлює низку чинників, які зумовлюють виникнення агресивної поведінки у старших дошкільників. Серед них, зокрема, дослідниця визначає такі:

- індивідуальний чинник – біологічні та психологічні передумови асоціальної поведінки, що ускладнюють адаптацію дитини до життя в соціумі;

- педагогічний чинник – недоліки сімейного та суспільного виховання;

- соціально-психологічний чинник – несприятливі особливості взаємодії дитини із найближчим оточенням (батьками, педагогами, колективом однолітків);

– особистісний чинник – система ціннісних орієнтацій, особливості світобачення, розвиток саморегуляції;

– соціальний чинник – матеріальне та фінансове забезпечення родини, рівень її культури, освіти, коло інтересів [11, 81].

На нашу думку, особливу увагу потрібно звернути на соціально-психологічний чинник і той факт, що дитина переймає агресивну поведінку, спостерігаючи за іншими людьми. Тобто важливо, щоб дитина не спостерігала за соціальними формами прояву агресії (в першу чергу – батьків, значущих для неї дорослих), щоб не засвоювати їх у своїй поведінці. Адже дошкільник, спостерігаючи за агресією дорослих, починає наслідувати їх. І хоча агресивність у такому випадку ще не є рисою характеру дошкільника, він уже перейняв її як «дорослий» спосіб поведінки. Якщо на цьому етапі агресія не припиняється, якщо дитину не вчать іншим, соціально-прийнятним способам поведінки, якщо агресія навпаки підтримується дорослими, то незабаром дитина починає проявляти агресію усвідомлено.

У цьому контексті ми погоджуємося з дослідженнями Ю. С. Андрєєва, який визначає дві головні причини, які впливають на розвиток агресії у дітей, – приклад відносин і поведінки батьків та характер підкріплення агресивної поведінки з боку оточення. Одним із основних чинників агресії в дітях є ситуація в сім'ї. При цьому вирішальним аспектом є не її склад (повна, неповна), а етична атмосфера, взаєностосунки, які складаються між дорослими членами сім'ї, між дорослими і дітьми. Діти з агресивною поведінкою здебільшого виростають у сім'ях, де є величезна дистанція між дітьми і батьками, де мало цікавляться розвитком дітей, де байдужо або поблажливо ставляться до проявів агресії як з боку дитини, так і з боку дорослих, де замість турботи і терплячого пояснення застосовуються силові методи та фізичні покарання як дисциплінарні впливи на дитину. Науковець наголошує, що між батьківським покаранням і агресією в дітей є безпосередній зв'язок. При цьому батьки, як правило, по-різному реагують

на агресію дітей залежно від того, на кого вона спрямована: на них чи на інших дітей. Також встановлено, що жорстокі покарання пов'язані з відносно високим рівнем агресивності у дітей, а недостатній контроль і нагляд за дітьми корелює з високим рівнем асоціальності, часто супроводжується агресивною поведінкою [1, 198–199].

Особливості агресивної поведінки дітей старшого дошкільного віку можуть включати деякі аспекти. Детальніше розглянемо їх далі.

Діти старшого дошкільного віку можуть виявляти агресію через фізичні прояви, такі як биття, лупання, штовхання. Це може бути спрямовано на ровесників або навіть на дорослих. Діти старшого дошкільного віку також можуть проявляти вербальну агресію. Старші дошкільники можуть використовувати грубу мову, образи або погрози у спілкуванні з іншими людьми. Вони можуть намагатися висловити своє незадоволення або владу через словесну агресію.

Агресивна поведінка дітей старшого дошкільного віку включає соціальну агресію. Діти можуть прагнути домінувати над іншими, використовуючи соціальні засоби, такі як ігрові ситуації або маніпуляції. Вони можуть виключати інших дітей, створювати конфлікти або застосовувати психологічний тиск.

Діти старшого дошкільного віку можуть виявляти агресію як відповідь на різні фактори. Це можуть бути незадоволення, заздрість, перевантаження емоцій, невміння вирішувати конфлікти або недостатнє навчання альтернативних способів вираження своїх потреб.

Важливо враховувати, що агресивна поведінка в дітей старшого дошкільного віку може бути нормальною частиною їх соціального та емоційного розвитку.

Однак, якщо така поведінка стає систематичною, інтенсивною і завдає шкоди іншим дітям або собі, необхідна підтримка та інтервенція з боку батьків, вихователів або фахівців з психології для сприяння розвитку більш позитивних та адаптивних стратегій поведінки у дітей.

Загалом можна виокремити такі особливості агресивної поведінки дитини старшого дошкільного віку:

- бажання стати популярним серед однолітків на тлі несформованих до кінця стандартів спілкування та переваг процесу збудження над процесом гальмування, що призводить до використання агресивних методів;

- агресія здебільшого виникає в дітей із порушеннями інтелекту, соціально занедбаних, дітей, якими нехтують батьки, які мають ураженням мозку тощо;

- деякі приклади батьків та виховання сприяють появі агресії;

- діти погано осмислюють свою агресивну поведінку й дуже просто переходять від словесної агресії до фізичної;

- звикають залучати в конфлікти дорослих (однак їм доцільно не поспішають втручатися, а дати можливість дітям самим зрозуміти себе і розібратися), адже вирішення проблем замість дитини гальмує її розвиток, вона не вчиться правильно реагувати на конфліктні ситуації, заспокоювати свою агресію;

- ініціаторами агресії зазвичай виступають окремі діти;

- агресія проявляється як індивідуальні спалахи гніву [2, 33].

Згідно з дослідженнями О. Кононко, виокремлюються такі форми проявів дитячої агресії:

- 1) орієнтація на утвердження власних можливостей – передбачає енергійну мобілізацію сил дитини, які направлені на вирішення конфліктної ситуації, задоволення особистих потреб у протистоянні із сильним суперником, відстоювання своїх прав, самоствердження, прояв самоповаги, бажання досягти успіху;

- 2) орієнтація на проектування загрози – передбачає активізацію установки «напад – це найкращий засіб оборони», однак цей тип прояву агресії більше обережний і дистанційний; здебільшого проявляється в

словах-залякуваннях, загрозовому виразі обличчя та жестів, обіцянках покарати тощо;

3) орієнтація на тиск і приниження іншого – полягає у злісній, ворожій поведінці, бажанні реально заподіяти шкоду іншому, отримати задоволення від цього, використати силові методи, вдатися до різних форм насилля;

4) орієнтація на самоусунення від конфлікту – передбачає уникнення конфліктів, ухиляння від необхідності проявити власну волю, поставити агресора «на місце», прийняти власне рішення в конфліктній ситуації, підкорення сильнішому, підлабузництво, звичку вдавати із себе жертву [11, 82].

Отже, агресивна поведінка тлумачиться як дія або намір, що має на меті завдання шкоди іншій особі. Специфіка агресивної поведінки старших дошкільників полягає в тому, що внаслідок агресивних дій дитина демонструє перевагу в силі або використовує силу щодо інших дітей, прагне завдати шкоди. Проте у критичних ситуаціях вияв агресії виконує захисну функцію, допомагає дошкільнику впоратися з проблемами. Основними причинами виникнення агресивної поведінки старших дошкільників є соціально-психологічні – несприятливий емоційний мікроклімат у сім'ї, низький рівень соціальної адаптації, статус дитини у середовищі однолітків; та індивідуальні, особистісні – емоційна нестабільність, несформованість навичок самоконтролю поведінки.

1.2. Арт-терапія у психологічній профілактиці дитячої агресії

Психологічна профілактика є системою заходів та стратегій, спрямованих на запобігання виникненню психологічних проблем та забезпечення психічного благополуччя людей. Її ціль полягає в ранньому виявленні, втручанні та зниженні ризику виникнення психологічних труднощів, а також в посиленні резервів та розвитку позитивних аспектів особистості.

Проблема психологічної профілактики агресивної поведінки старших дошкільників полягає в необхідності розуміння причин та контекстуальних факторів, що сприяють виникненню агресії у цьому віковому періоді. Деякі основні проблеми, які можуть бути виявлені, включають:

- Брак навичок соціальної компетентності: діти старшого дошкільного віку можуть бути недостатньо навчені ефективним стратегіям взаємодії та вирішення конфліктів. Вони можуть виявляти агресивну поведінку як реакцію на складні ситуації, коли вони не знають, як інакше взаємодіяти з оточуючими.

- Емоційні труднощі: деякі старші дошкільники можуть мати проблеми з регуляцією своїх емоцій. Негативні емоції, такі як гнів, роздратування або ревності, можуть призводити до агресивних реакцій. Навчання стратегій емоційної регуляції може бути важливим аспектом профілактики агресивної поведінки.

- Соціальне середовище: навколишнє соціальне середовище, включаючи сім'ю, дошкільний заклад та взаємодію з ровесниками, може мати великий вплив на розвиток агресивної поведінки. Недостатня підтримка, насилля, конфлікти або брак моделей позитивної поведінки можуть сприяти виникненню агресії у дітей.

Для профілактики агресивної поведінки старших дошкільників важливо впровадження комплексного підходу, який включає:

- Розвиток соціальних навичок: навчання дітей ефективним стратегіям взаємодії, спілкування та вирішення конфліктів.

- Підтримка емоційної регуляції: допомога дітям в усвідомленні та регулюванні своїх емоцій, навчання стратегій вираження потреб та почуттів без використання агресії.

- Створення позитивного соціального середовища: розвиток підтримуючого і безпечного середовища, де діти мають можливість взаємодіяти, навчатися спілкуванню та конструктивному вирішенню конфліктів.

- Взаємодія з батьками: включення батьків у процес профілактики, надання порад та підтримки щодо виховання позитивної поведінки та вирішення проблем агресії.
- Сприяння розвитку емпатії: навчання дітей розуміти інші почуття та перспективи, сприяння розвитку співчуття та турботи про інших.

Профілактика агресивної поведінки вимагає комплексного підходу та спільних зусиль з боку батьків, педагогів, психологів та інших фахівців, щоб створити сприятливе середовище для здорового соціального та емоційного розвитку дітей старшого дошкільного віку.

Арт-терапія є одним з методів, який може бути використаний в психологічній профілактиці дитячої агресії. Це форма терапії, в якій використовуються художні творчість і творчий процес для сприяння емоційному вираженню, самовираженню та змінам у психологічному стані людини.

У психологічній практиці арт-терапія застосовується «як сукупність методик, що побудовані на застосуванні різних видів мистецтва у своєрідній формі, які за допомогою стимулювання креативних проявів особливих дітей дають змогу здійснити корекцію психоемоційних, поведінкових та інших розладів особистісного розвитку» [23, 188].

Т. Гурковська вказує на велику роль використання арт-терапії в роботі з дошкільниками. Вони зазначає, що «арт-терапевтичні техніки допоможуть скорегувати поведінку дошкільників та мінімізувати вади інтелектуального та мовленнєвого розвитку дітей. Також використання арт-терапії надає змогу розвивати творчу уяву й креативне мислення дошкільнят завдяки засобам казки та зображувальної діяльності» [7].

Засоби арт-терапії сприяють особистісному становленню, оптимізації міжособистісних відносин дошкільників, відкривають можливості успішної соціалізації в дитячому колективі. За свідченням Н. Пасічко, «арт-терапія, крім завдань оптимального розвивального впливу на дітей, також забезпечує ефективність в системі профілактичної, корекційної і реабілітаційної роботи

щодо подолання їх емоційно-вольових, мовленнєвих і психофізичних порушень» [20].

За ствердженням В. Городиської, арт-терапію слід активно використовувати в освітньому процесі ЗДО. Дослідниця зауважує, що «найважливішим для процесу становлення дошкільника є його якісний розвиток, особистісна активність, яка проявляється у різноманітних видах дитячої творчості, що можливо реалізувати за допомогою використання засобів арт-терапії в освітній процес ЗДО» [5, 56].

Серед найпоширеніших видів арт-терапії можна виділити такі:

- образотерапія (терапевтичний вплив на дитину засобами образотворчого мистецтва);
- бібліотерапія (терапевтичний вплив читання); музикотерапія (вплив музики);
- вокалотерапія (вплив співу);
- казкотерапія (вплив авторських і народних терапевтичних казок); пісочна терапія (цілющий вплив маніпуляцій з піском);
- драмтерапія (вплив драматизації та інсценізації); танцювально-рухова терапія (терапевтичний вплив танцю та руху);
- лялькотерапія (вплив символічного використання ляльок) та ін.» [15, 29].

Крім того, існують менш досліджені, але перспективні напрями арт-терапії:

- кінотерапія (терапевтичний вплив роботи з кінофільмами на внутрішній стан дітей);
- мульт-терапія (вплив правильно підібраних мультфільмів); сміхотерапія (терапевтичний вплив сміху);
- кольоротерапія (вплив вдало підібраних кольорів для заспокоєння настрою чи навпаки активізації енергії) та ін.

Розглянемо можливості використання арт-терапії у психологічній профілактиці агресивних проявів поведінки дітей старшого дошкільного віку.

Серед важливих видів арт-терапії І. Тарапата та Л. Тимків називають ігротерапію, яка допомагає вирішити більшість особистісних та поведінкових проблем дошкільників. Завдяки грі дитина «отримує соціальний досвід, пізнає навколишній світ та дізнається про свій внутрішній світ, налагоджує взаємозв'язок з середовищем та однолітками, бореться з труднощами. Ігротерапія має багатий потенціал для подолання багатьох порушень та відхилень в розвитку дітей дошкільного віку. Завдяки грі дитина може успішно подолати страхи і тривогу, зустрітися із ситуаціями, які викликають негативні емоції та подолати їх [33, 116].

Також одним з ефективних видів арт-терапії, який доцільно застосовувати у психологічній профілактиці дитячої агресії, є музикотерапія, яка за допомогою звуків, прослуховування музичних творів дає змогу гармонізувати внутрішній світ дитини, заспокоїти її, підвищити настрій, вселити віру в свої сили і здібності. За ствердженням А. Гельбак, «існує широкий спектр застосування музикотерапії у психокорекційній роботі з дітьми дошкільного віку: прослуховування музичних творів, малювання під супровід мелодії, створення пантомім та сценок під музику, складання казок після прослуховування мелодії. Цікавим є й створення власної мелодії з використанням інструментів і підручних матеріалів. Доцільними є музичні ігри» [4, 4–14].

Як зазначає І. Садова, ефективними у роботі вихователя і психолога з дошкільниками є такі «вправи з використанням музикотерапії:

- музично-рухові ігри та вправи (з фольклорним супроводом);
- психічна і соматична релаксація за допомогою музики (фрагменти записів голосів пташок, тварин, звуків природи). Також ефективно діють на розслаблення ранкові хори пташок у лісі, шуми водяних мешканців, нічні звуки, це заспокоює і відновлює працездатність дітей);

– вокалізація – спів (пісні, які мають просту та приємну мелодію, живий темп, відповідну тональність), використовується з метою заняття напруги, гармонізації особистості, має позитивний психічний і соматичний вплив на дихання, серцеву діяльність, травлення;

– рецептивне сприйняття музичних творів, що допомагає зняти внутрішнє напруження, сприяє стабілізації особистості, активному сприйманню особистості;

– дихальні вправи з музичним супроводом;

– пантоміма під музичний супровід, що сприяє психічній релаксації і творчій стимуляції, допомагає зняти психічну напругу» [26, 202].

У цьому контексті А. Гельбак слушно наголошує, що завдяки використанню музикотерапії можна вплинути на дитину на трьох рівнях:

1) фізіологічному, коли під впливом мелодії у дитини виділяються гормони щастя (ендорфін) чи гніву (серотонін);

2) психологічному, де дитина отримує задоволення від прослуховування музики, активізує свої внутрішні ресурси для подолання страху і стресу, тривоги;

3) духовному, який дарує натхнення та ідеї для творчості, розвиває схильність дитини до нетрадиційного вияву емоцій, втілення ідей [4, 4–5].

Своєю чергою В. Городиська відзначає позитивний вплив пісочної терапії на дітей: «пісок гіперактивних дітей урівноважує, скутих розслабляє, тривожних заспокоює, агресивних утихомирює. Граючись у піску, діти не створюють навколо себе зайвого галасу й безладдя, зважають на думку товаришів, навчаються проявляти делікатність, увічливість, люб'язність, скромність, товариськість» [5, 59–60]. Крім того, як зазначають І Тарапата та Л. Тимків, важливим є процес демонтажу пісочниці, а саме – елемент, який першим прибере чи зламає дитина. Вважається, що це «найбільш негативний елемент, який несе негативний вплив, тривогу, страх» [33, 117].

Також цінним надбанням психологічної науки, ефективним у роботі з дітьми старшого дошкільного віку, є казкотерапія, яка за допомогою

занурення у внутрішні переживання дитини, сприяє налагодженню її контактів із зовнішнім світом. Завдяки казкотерапії зростає можливість за допомогою фантастичних, вигаданих героїв нормалізувати психоемоційний стан дітей, зменшити прояви агресії та тривожності.

Оскільки гра є провідною діяльністю дошкільника, то саме ігротерапія є найкращим засобом психологічної профілактики агресивних проявів поведінки старших дошкільників. На думку Г. Соколової, ігротерапія виступає і як діагностичний, і як корекційний засіб під час організованого ігрового процесу психолога і дошкільника. «Саме терапевтична функція ігрової терапії допомагає подолати та знешкодити страх, тривоги, прогнати їх та віднайти дитині спокій» [31, 314–316]. Натомість В. Синиця наголошує на тому, що у грі дитина легко розкриває всі важливі для себе аспекти життя, пізнає внутрішнє «Я», що також дає можливість діагностувати дійсні причини страху тривоги дошкільника, і за допомогою гри скорегувати його психоемоційну сферу [29, 205–209].

Наступним видом арт-терапії, який, на нашу думку, доцільно використовувати у психологічній профілактиці агресивних проявів поведінки дітей, є драматерапія. «Завдяки розігруванню сценок та вживання в певну роль дитина звільняється від негативних емоцій і почуттів, страхів, тривог, навчається краще взаємодіяти з іншими. Також драматерапія допомагає оживити мрії і фантазії, показати, до чого прагне дитина. Драматерапія дуже ефективна у застосуванні поєднано з казкотерапією, що дають змогу оживити персонажів, метафорично зобразити страх і тривогу, та побороти їх, знищити чи перетворити на щось інше (смішне або добре). В драматерапії використовуються різні атрибути, декорації, костюми, реквізити, до виготовлення яких залучаються діти, що підвищує їх інтерес до використання незвичного виду корекційної роботи з ними» [33, 117].

Цікавим видом арт-терапії, що також сприятливо впливає на оптимізацію емоційної сфери дошкільників, є лялькотерапія. В. Городиська

вказує, що лялькотерапія «використовує корекційно-педагогічний вплив ляльки на дитину, її емоційний світ. А завданнями лялькотерапії виступають:

- допомогти дитині усунути нездорові переживання;
- зміцнити психічне здоров'я вихованця;
- розвивати мовленнєву компетентність і дрібну моторику рук пальців дошкільника;
- урегулювати конфліктні ситуації у групі ЗДО» [5, 58].

За переконанням Т. Пасеки, психологічній профілактиці дитячої агресії також сприяє кольоротерапія, яка базується на терапевтичному впливі кольору на психоемоційне самопочуття людини. за її ствердженням, «колір сильно впливає на підсвідомість, допомагає стимулювати мислення, активно проживати моменти, мотивує людину до діяльності, надихає її бути рішучою, боротися, застосовувати творчість у процесі подолання негативних емоцій. Також є кольори, які допомагають розслабитися, відпустити негативні почуття, знизити тривожність» [19, 17–18].

Отже, розглянувши особливості використання різноманітних видів арт-терапії у роботі з дітьми, можна дійти висновку, що арт-терапія є ефективним засобом профілактики дитячої агресії. Арт-терапія сприяє нормалізації психоемоційного стану старших дошкільників, допомагає зменшити прояви агресивності й тривожності, позитивно впливає на розвиток емоційно-вольової сфери, а також забезпечує гармонійне становлення особистості.

РОЗДІЛ 2

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПРОФІЛАКТИКИ ПРОЯВІВ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ ЗАСОБАМИ АРТ-ТЕРАПІЇ

2.1. Організація експериментального дослідження

З метою практичного вивчення агресивних проявів поведінки дітей старшого дошкільного віку було організовано та проведено емпіричне дослідження, яке складалося з двох етапів: констатувального та формувального.

Зокрема, у межах констатувального етапу була сформована вибірка, обрані методики, за допомогою яких була проведена первинна діагностика проявів агресивної поведінки старших дошкільників, визначені критерії та рівні.

Загальна кількість дітей, які брали участь в емпіричному дослідженні, становить 40, з яких було 20 дівчаток і 20 хлопчиків. Також в емпіричному дослідженні взяли участь двоє вихователів та батьки дітей.

Для первинної діагностики були використані такі методики:

- 1) методика «Неіснуюча тварина»;
- 2) колірний тест М. Люшера;
- 3) проєктивна методика «Кактус» (М. А. Панфілова);
- 4) анкета визначення рівня агресивності у дошкільника Г. П. Лаврентьєва, Т. М. Титаренко для вихователів та батьків.

Коротко охарактеризуємо кожну з наведених вище методик.

1. **Методика «Неіснуюча тварина»** (додаток А) якнайкраще відображає прояви агресивності. Тест рекомендовано використовувати з дітьми старшого дошкільного віку (5-6 років). Методика може допомогти

зрозуміти внутрішній світ дитини, як вона сприймає навколишнє середовище.

2. Колірний тест Люшера (додаток Б) заснований на припущенні про те, що вибір кольору відображає нерідко спрямованість випробуваного на певну діяльність, настрій, функціональний стан і найбільш стійкі риси особистості.

3. Проективна методика «Кактус» М. А. Панфілова (додаток В) спрямована на вивчення емоційно-особистісної сфери дитини. З її допомогою можна визначити, чи схильний дошкільник до агресії, наскільки вона інтенсивна і на що спрямована. Методика «Кактус» застосовується психологами в роботі з дітьми старше трьох років, тому що необхідно, щоб малюк вмів добре тримати в руках олівець і малювати.

4. Анкета визначення рівня агресивності в дошкільника Г. П. Лаврентьєва, Т. М. Титаренко для вихователів та батьків. Метою цієї анкети є виявлення рівня агресивності в дитини у групі ЗДО відповідно до відповідей вихователів та батьків.

Хід проведення: вихователям та батькам пропонується відповісти на 20 питань-стверджень (додаток Г). Позитивна відповідь на кожне питання оцінюється в 1 бал. Підраховується загальна кількість балів, на основі чого робиться висновок про рівень агресивності дитини (чим більша загальна кількість балів, тим вища агресивність дошкільника).

Інтерпретація результатів: за загальною кількістю балів визначають рівень агресивності старшого дошкільника:

- від 1 до 5 балів – мінімальний рівень агресії. Насправді придушена агресія – це теж привід для занепокоєння, як і агресивність. Дитина, яка не виявляє жодних ознак агресії, не може стояти на своєму, виражати свою точку зору та постояти за себе. У такому випадку доцільно буде звернутися до психолога;

- від 6 до 10 балів – середня агресивність. Середня ступінь агресії – це нормальний показник для усіх дітей;

– від 11 до 15 балів – підвищений рівень агресії. Підвищений рівень агресії у старших дошкільників доволі поширений випадок і здебільшого пов'язаний із емоційним розладом у дитини. У такому випадку необхідно такій дитині приділяти більше часу, дослухатися до її прохань. При цьому при покараннях потрібно бути послідовними і не принижувати особистість дошкільника. Також таку дитину потрібно вчити способам придушення гніву, розвивати здатність співчувати;

– від 16 до 20 балів – високий рівень агресивності. Визначивши високу агресивність дитини, скоріш за все і без тесту буде помітно, що вона доволі агресивна. Тому необхідно звернутися за психологічною допомогою до спеціаліста [12].

Процедура проведення дослідження передбачала індивідуальне опитування дітей, вихователів та батьків із використанням вищевказаних методик, обробку отриманих результатів, їх якісний та кількісний аналіз. Важливим аспектом проведеного діагностичного дослідження було встановлення довірливого контакту з дітьми.

Після отримання всіх результатів опитування ми проаналізували дані щодо проявів агресивної поведінки старших дошкільників, представили їх за допомогою табличної та графічної форми відображення.

Метою констатувального етапу нашого дослідження є з'ясування рівнів агресивності в дітей старшого дошкільного віку, отримання діагностичних даних і формування на їх основі припущень і висновків.

За методикою «Неіснуюча тварина» були отримані такі результати (табл. 2.1).

Таблиця 2.1

**Рівні агресивності старших дошкільників за методикою
«Неіснуюча тварина»**

Рівні	Хлопчики (20 дошкільників)		Дівчатка (20 дошкільників)	
	n	%	n	%
Мінімальний	4	20	7	35
Середній	8	40	9	45
Підвищений	5	25	2	10
Високий	3	15	2	10

Як бачимо, найбільшу кількість дітей було виявлено із середнім рівнем агресивності (8 хлопчиків і 9 дівчаток). Загалом малюнки таких дошкільників відрізнялися незначною яскравістю, тварини були зображені без зброї, здебільшого із загрозливих елементів мали лише зуби (ознака вербальної агресії), невеликі роги, кігті (які можна трактувати як захисні).

На таких малюнках була незначна кількість гострих кутів, лінії – більш плавні. Під час бесіди дошкільники характеризували намальованих тварин як хижих, але які не нападають першими, або як мирних, але які здатні відстояти свою позицію. Це переважно свідчить про те, що такі діти вдаються до агресивної поведінки лише у випадках захисту.

Значна кількість дітей мала підвищений рівень агресії, відповідно 5 хлопчиків та 2 дівчаток. Особливу увагу потрібно звернути на тих старших дошкільників, у яких був виявлений високий рівень агресивності, – 3 хлопчиків та 2 дівчаток. Малюнки таких дошкільників характеризувалися наявністю великої кількості компонентів симптомокомплекса: гострі кути, загрозливий вигляд тварини, наявність зубів, кігтів, рогів; лінії намальовані сильним натиском, неакуратні.

Усі ці елементи є ознаками ворожості, підвищеної тривожності, спонтанного виникнення агресії, емоційно нестійкого стану дошкільників. Під час бесіди про намальованих тварин такі діти описували їх як хижих, які

нападають на інших. Рисунки двох дітей показали високий рівень агресії за всім критеріями діагностики.

Своєю чергою було виявлено 4 хлопчиків та 7 дівчаток з мінімальним рівнем агресії. На малюнках таких дітей не було зображено тварин із загрозливим виглядом, хижих, агресивних, відсутні ознаки прямої агресії (зуби, кігті тощо). Ці малюнки характеризуються впевненими лініями, округлими формами, що можна розглядати як самоконтроль, прояв дружелюбності.

Зобразимо отримані результати дослідження за методикою «Неіснуюча тварина» за допомогою рис. 2.1.

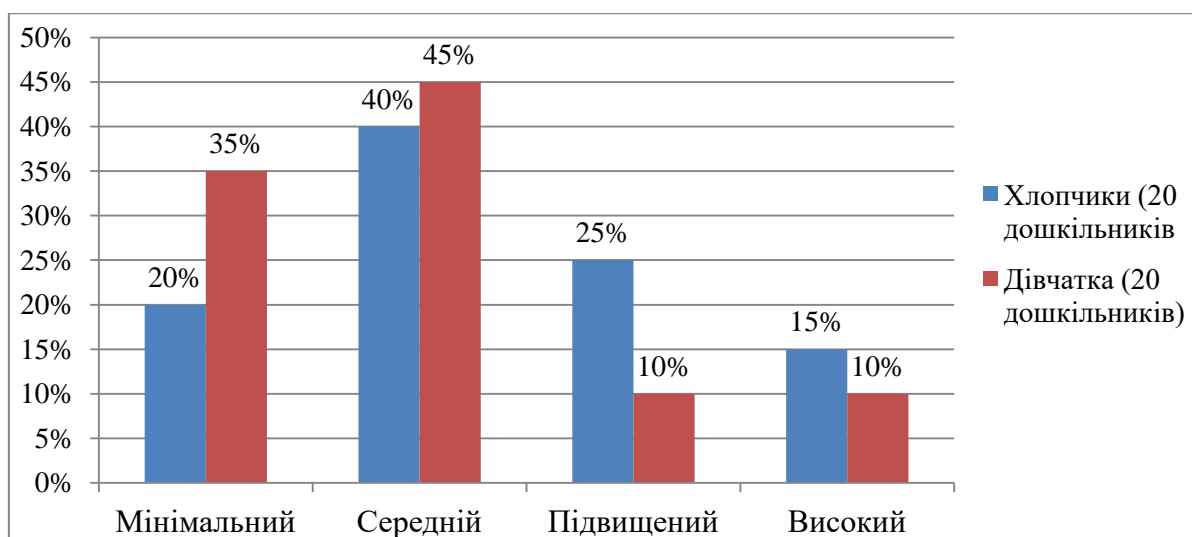

Рис. 2.1. Рівні агресивності старших дошкільників за методикою «Неіснуюча тварина»

Отже, найвищі показники серед обох груп досліджуваних має середній рівень агресивності (40% хлопчиків і 45% дівчаток). Однак слід звернути увагу на те, що показники підвищеного та високого рівня майже не відрізняються. Зокрема, було виявлено, що 25% і 15% хлопчиків мають підвищений і високий рівень агресивності відповідно. Серед дівчаток ці показники складають по 10%.

Представимо результати діагностики за колірним тестом Люшера. Наголосимо, що при оцінці результатів ми звертали увагу переважно на розміщення кольорів, які виражають агресивність, зокрема це помаранчево-червоний та чорний. Чим вище дитина поставила цей колір, тим він для неї є домінантним і важливим. Результати за методикою наведемо в табл. 2.2.

Таблиця 2.2

Рівні агресивності старших дошкільників за колірним тестом Люшера

Рівні	Хлопчики (20 дошкільників)		Дівчатка (20 дошкільників)	
	n	%	n	%
Високий	6	30	6	30
Середній	8	40	7	35
Низький	6	30	7	35

За даними табл. 2.2, хлопчиків найбільше дітей було виявлено із середнім рівнем агресивності (8 осіб). Ці діти розмістили помаранчево-червоний колір на 3-4 позиції, поруч із жовтим та зеленим, що вказує на те, що агресивна поведінка їм притаманна, але не є домінантною. Дівчаток із середнім рівнем виявлено 7 осіб.

Трохи менше було виявлено дітей із високим рівнем агресивності. Зокрема, 6 хлопчиків і 6 дівчаток. Такі діти розмістили помаранчево-червоний колір на 1-2 позиції, оточували його переважно жовтий та синьо-зелений. Зазначимо, що розміщення помаранчево-червоного та синьо-зеленого кольорів на перших позиціях свідчить, що дитина налаштована діяти активно агресивно, їй притаманна настирливість, прагнення добитися свого, надмірна самовпевненість, егоїстична цілеспрямованість, виражена потреба зберегти свою позицію. Таким дітям необхідно приділити увагу, розібратися в їхніх проблемах, допомогти їм здолати труднощі, адже колірний тест вказав на їхню емоційну нестабільність та надмірну збудливість і роздратованість.

Низький рівень агресивності був виявлений у 6 хлопчиків та 7 дівчаток. Діти на перших позиціях розміщували синій, синьо-зелений, жовтий,

фіолетовий, подекуди сірий. Червоний і чорні кольори розташовували на 5-8 позиціях. Таке розташування свідчить про спокійний характер дітей, певну пасивність, підвищену чутливість. Дошкільники не проявляють агресивної поведінки, однак вони можуть мати підвищену тривожність, перенапруження, емоційну незрілість, чутливість тощо, тому варто було б приділити цим дітям увагу і з'ясувати, в чому причини такого їхнього стану. Можемо припустити, що у таких дітей може бути занижена самооцінка, емоційна нестабільність, вони можуть перебувати під дією стресових або негативних факторів.

Зобразимо отримані результати за допомогою рис. 2.2.

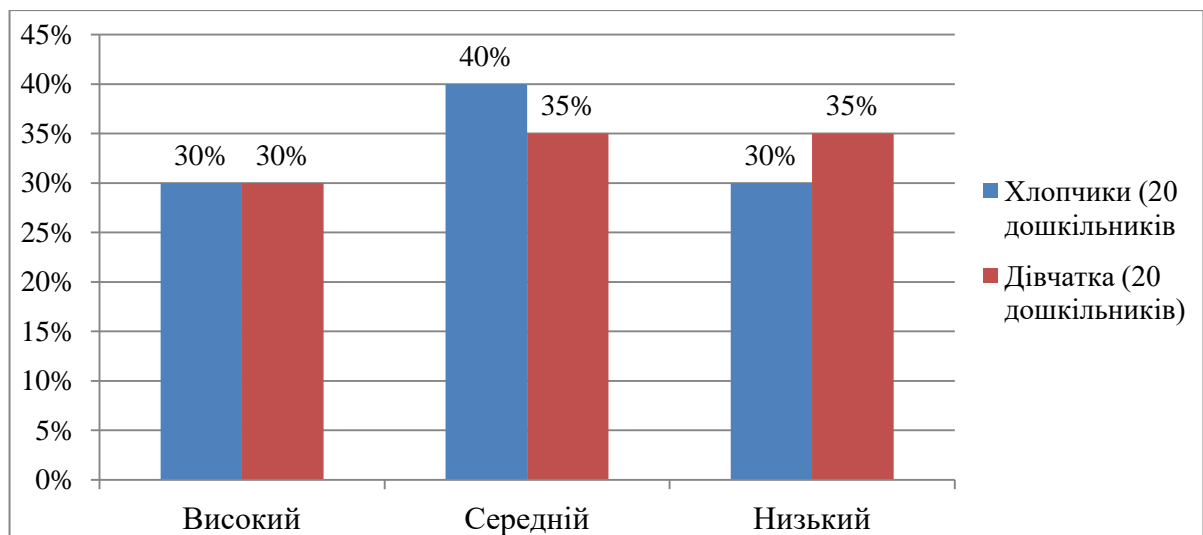

Рис. 2.2. Рівні агресивності старших дошкільників за колірним тестом Люшера

Як бачимо, найвищі показники має середній рівень агресивності – 40% хлопчиків та 35% дівчаток. Суттєво не відрізняються показники високого та низького рівнів, відповідно високий рівень агресивності був виявлений у 30% хлопчиків і 30% дівчаток, низький рівень – у 30% хлопчиків та 35% дівчаток. Такі результати загалом свідчать про те, у серед дошкільників переважають активні, настирливі, агресивні, впевнені в собі діти. Можемо припустити, що

внаслідок нездатності контролювати свою поведінку, емоції, реакції на певні ситуації такі діти можуть переходити на агресивність замість того, щоб опанувати емоції та вивільняти негативні емоції іншим чином.

За методикою «Кактус» були отримані такі результати (табл. 2.3).

Таблиця 2.3

Рівні агресивності старших дошкільників за методикою «Кактус»

Рівні	Хлопчики (20 дошкільників)		Дівчатка (20 дошкільників)	
	n	%	n	%
Мінімальний	3	15	6	30
Середній	8	40	7	35
Підвищений	6	30	5	25
Високий	3	15	2	10

Як бачимо, найбільша кількість дітей має середній рівень агресивності (8 хлопчиків та 7 дівчаток). Більшість дітей зобразили кактус не злим і не загрозливим, незважаючи на наявність колючок, цей кактус, за їхнім описом, не міг комусь нашкодити. Тому можемо припустити, що наявність колючок виконувала більше захисну, ніж агресивну функцію. Переважна більшість кактусів цих дітей були домашні, росли у горщиках, характер ліній – чіткий, сила натиску – незначна. Дехто з дошкільників використовував для розмалювання штрихування, що може вказувати не на прояви агресії, а на тривожність і неспокій.

Своєю чергою, було виявлено багато дітей з підвищеним та високим рівнем агресивності. Зокрема, підвищений рівень спостерігався у 6 хлопчиків та 5 дівчаток. Ці кактуси мали ворожий вигляд, товсті, великі голки, промальовані жирними лініями з натиском. Саме зображення було велике, а кактуси переважно дикорослі, без додаткових деталей (горщика, квітів тощо), деякі його частини були промальовані схематично. Відповіді на питання свідчать, що багато дітей зобразили кактус дуже гострим, до якого не можна доторкнутися, й у подальшому він буде збільшуватися і голки також виростуть.

Особливу увагу потрібно приділити тим дітям, у яких було виявлено високий рівень агресивності, а саме – 3 хлопчикам та 5 дівчаткам. На їхніх малюнках були виявлені в більшій чи меншій мірі всі ознаки, які свідчать про агресивність.

Своєю чергою, мінімальний рівень агресивності спостерігався у 3 хлопчиків та 6 дівчаток. На цих малюнках кактуси були креативної форми, міцні, мали радісний вигляд, містили дуже мало голок, увага на цих не акцентувалась. Деякі кактуси мали відростки, квітки (переважно на малюнках дівчаток). Такі діти під час бесіди зауважували, що кактус домашній, росте по сусідству з іншими рослинами, він не злий, хоче спілкуватися, у подальшому буде збільшуватися в розмірах, матиме багато квітів тощо. Зважаючи на такі відповіді, можна припустити, що ці дошкільники оптимістичні, впевнені в собі, відкриті, рішучі, мають прагнення проявити себе, стати сильними та самостійними.

Для більшої наочності зобразимо отримані результати за допомогою рис. 2.3.

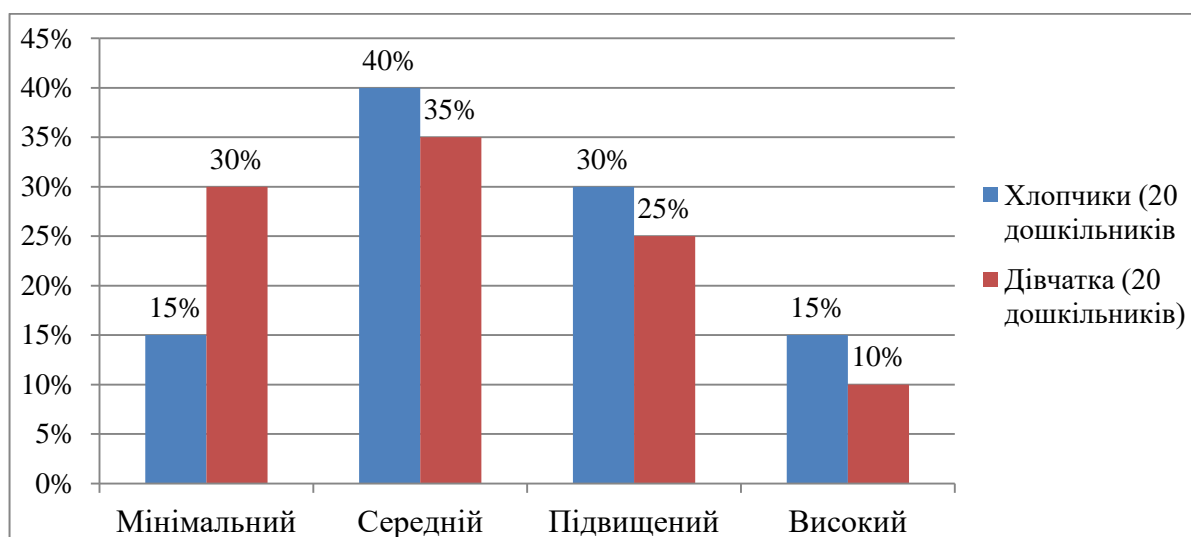

Рис. 2.3. Рівні агресивності старших дошкільників за методикою «Кактус»

Згідно з рис. 2.3, найбільші показники має середній рівень агресивності в обох групах (40% хлопчиків та 35% дівчаток). Занепокоєння викликають великі показники підвищеного рівня агресивності – 30% хлопчиків та 25% дівчаток. Знижені значення мають показники мінімального рівня агресивності – 15% хлопчиків і 30% дівчаток. Мінімальні показники має високий рівень агресивності – 15% хлопчиків і 10% дівчаток, але таким дітям потрібно приділити підвищену увагу, адже в їхніх малюнках були виявлені всі ознаки агресивної поведінки.

Також в емпіричному дослідженні взяли участь двоє вихователів та батьки дошкільників. Їм було запропоновано заповнити анкету визначення рівня агресивності в дошкільника Г.П. Лаврентьєва, Т. М. Титаренко. Зведені результати наведені в табл. 2.4.

Як бачимо, серед хлопчиків було виявлено загалом 8 старших дошкільників із підвищеним та високим рівнями агресивної поведінки. Своєю чергою, серед дівчаток також було виявлено загалом 6 таких дітей. Вихователі наголосили, що такі дошкільники вирізняються серед інших своєю агресивною поведінкою, часто порушують правила поведінки, можуть бути неслухняними або влаштовувати бійки, здебільшого негативно ставляться до однолітків, не хочуть поступатися їм у грі, ділитися іграшками тощо.

Таблиця 2.4

Результати опитування вихователів за анкетною визначення рівня агресивності в дошкільника Г.П. Лаврентьєва, Т. М. Титаренко

Рівні	Хлопчики (20 дошкільників)		Дівчатка (20 дошкільників)	
	n	%	n	%
Мінімальний	3	15	4	20
Середній	9	45	10	50
Підвищений	6	30	4	20
Високий	2	10	2	10

Середній рівень агресивності було виявлено у 9 хлопчиків та 10 дівчаток. Дошкільників із середнім рівнем агресивної поведінки в обох групах було найбільше. Вихователі зауважили, що такі діти здебільшого негативно ставляться до зауважень та інколи не дотримуються дисципліни.

Натомість мінімальний рівень агресивності мали 3 хлопчиків та 4 дівчаток. Для них зовсім не притаманно вступати в конфліктні ситуації, починати сварки, суперечки з вихователями, з однолітками тощо.

Для більшої наочності зобразимо отримані результати за допомогою рис. 2.4.

Отже, найвищі показники серед обох груп досліджуваних має середній рівень агресивності (45% хлопчиків і 50% дівчаток). Зауважимо, що значна кількість старших дошкільників має підвищений та високий рівні. Так, підвищений рівень має середній показник в обох групах (30% хлопчиків і 20% дівчаток), найменше було виявлено дітей із високим рівнем агресивності (по 10%). Своєю чергою, середній показник має також мінімальний рівень агресивності у дітей старшого дошкільного віку (15% хлопчиків і 20% дівчаток).

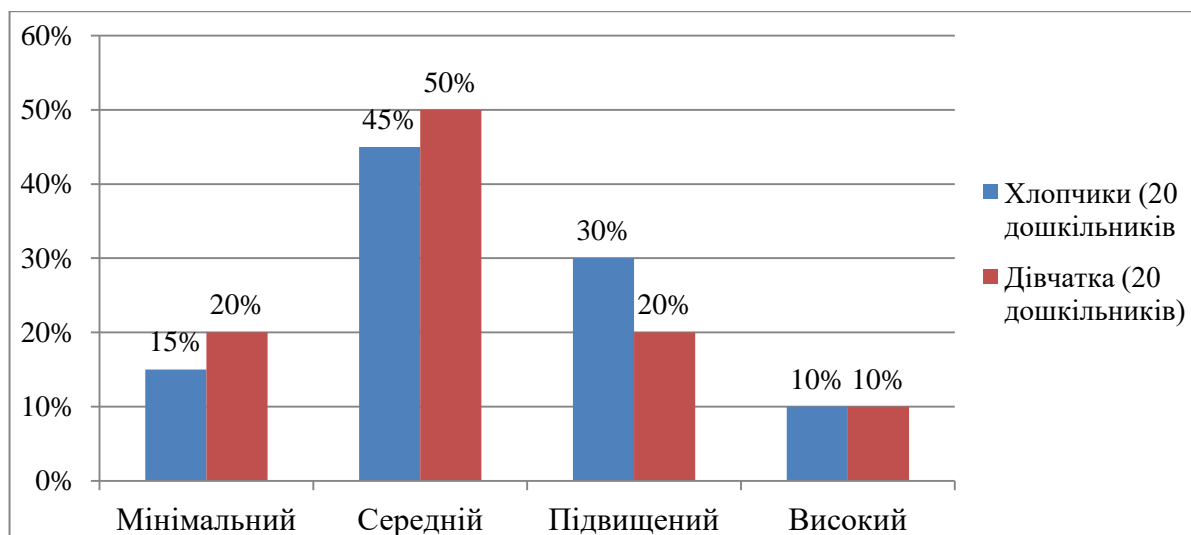

Рис. 2.4. Результати опитування вихователів за анкетною визначення рівня агресивності в дошкільника Г. П. Лаврентьєва, Т. М. Титаренко

Також у ході дослідження були опитані батьки (мати або батько) дошкільників обох груп. Результати за відповідями батьків наведені в табл. 2.5.

Таблиця 2.5

Результати опитування батьків за анкетною визначення рівня агресивності в дошкільника Г.П. Лаврентьєва, Т. М. Титаренко

Рівні	Хлопчики (20 дошкільників)		Дівчатка (20 дошкільників)	
	n	%	n	%
Мінімальний	4	20	6	30
Середній	11	55	10	50
Підвищений	5	25	4	20
Високий	0	0	0	0

Як бачимо, відповіді батьків дещо відрізняються від відповідей вихователів. Зокрема, за відповідями батьків не було виявлено жодної дитини з високим рівнем агресивності в обох групах. Можемо припустити, що деякі батьки намагалися свідомо применшити рівень прояву агресії своєї дитини або просто не приділяли увагу конкретним її проявам.

Підвищений рівень агресивності, за спостереженнями батьків, наявний у 5 хлопчиків та 4 дівчаток. Такі батьки зауважили, що діти часто починають кричати, якщо робити їм зауваження, можуть битися, вдома часто ламають іграшки, якщо не отримують того, що хочуть. З однолітками такі діти поводять себе грубо, проявляють егоїзм, легко сваряться.

Найбільше, за відповідями батьків, в обох групах було дітей із середнім рівнем агресивності – 11 хлопчиків та 10 дівчаток. Найчастіше батьки відмічали такі прояви агресії, як дратівливість, крики, агресія, спрямована на іграшки, предмети в домі.

Мінімальний рівень агресії притаманний 4 хлопчикам та 6 дівчаткам. Батьки цих дітей зауважили, що їхня дитина неконфліктна, добра, спокійна, із задоволенням спілкується і грається з іншими дітьми, ділиться іграшками, не створює проблем і не капризує.

Для більшої наочності зобразимо отримані результати за допомогою рис. 2.5.

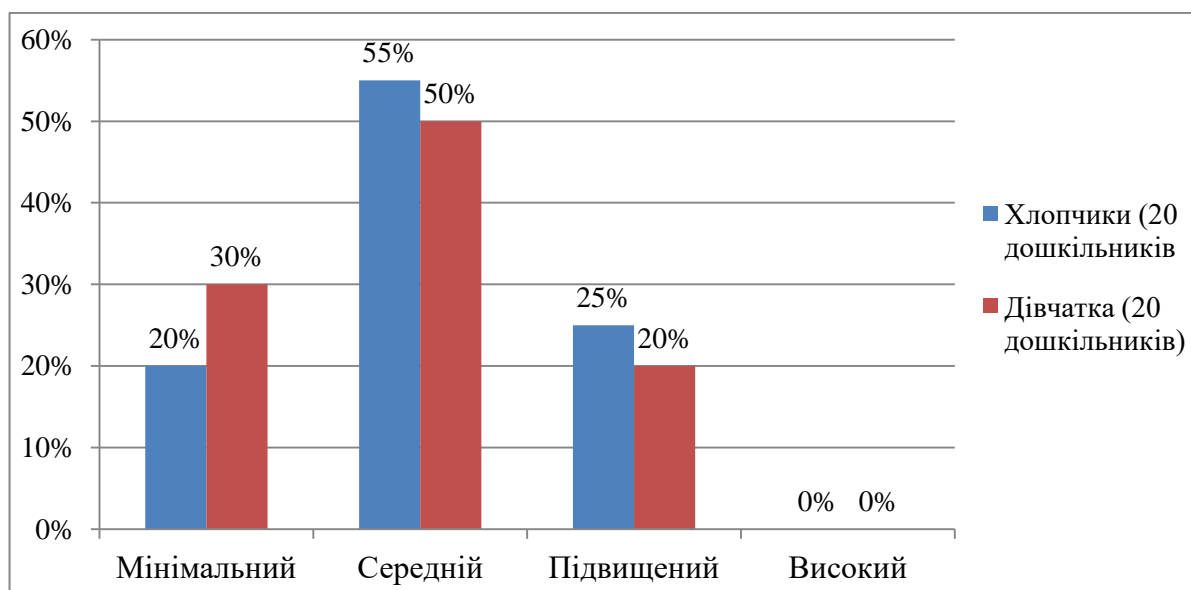

Рис. 2.5. Результати опитування батьків за анкетною визначення рівня агресивності в дошкільника Г. П. Лаврентьєва, Т. М. Титаренко

Згідно з рис. 2.5, найвищі показники має середній рівень – 55% хлопчиків та 50% дівчаток. Показники мінімального та підвищеного рівня в обох групах досліджуваних суттєво не відрізняються. Зокрема, середні показники має мінімальний рівень – 20% хлопчиків та 30% дівчаток. Також середні показники має підвищений рівень – 25 хлопчиків і 25% дівчаток. Показники високого рівня агресивності, за відповідями батьків, зафіксовані не були.

Таким чином, на констатувальному етапі ми виявили, що значна кількість дітей старшого дошкільного віку мають підвищений та високий рівні агресивності. Їм притаманна така поведінка: гнів, ворожість, розповідання історій з елементами насилля, псують особисту та громадську власність, б'ються. Таким дітям часто щось не подобається, вони намагаються від всіх відвернутися і грати самостійно, а якщо їм починають заважати, наприклад, забирають іграшку, то вони дуже зляться і можуть почати битися. Окрім цього, діти з підвищеним і високим рівнем агресії мало

спілкуються з однолітками, бувають занурені в себе, замислені. У грі з однолітками поведуться досить агресивно, штовхають інших дітей, кричать.

Отримані результати емпіричного дослідження вказують на необхідність розробки психологічної програми профілактики агресивних проявів поведінки дітей з елементами арт-терапії.

2.2. Програма профілактики агресивних проявів поведінки дітей з елементами арт-терапії

Зважаючи на результати дослідження, отримані в попередньому підрозділі, ми виявили, що є значна кількість старших дошкільників із підвищеним і високим рівнем агресивності. Тому метою формувального етапу дослідження є проведення з дітьми корекційної роботи, спрямованої на профілактику агресивних проявів поведінки дітей з елементами арт-терапії.

Формувальний етап ґрунтувався на загальнопедагогічних принципах, таких як принцип єдності діагностики та корекції; концептуальності (наочності); систематичності; послідовності; принцип індивідуального підходу; цілеспрямованості; комплексності використовуваних методів; доступності; принцип врахування вікових можливостей; безоцінного сприймання особистості тощо.

Під час розробки програми профілактики агресивних проявів поведінки дітей з елементами арт-терапії ми використали напрацювання таких дослідників, як Н. Вечірко [3], Т. Гринь [6], Т. Євтушенко [8], З. Ікуніна [9], А. Розінько [24], І. Руденко [25], О. Синицька [28] та інших.

Програма профілактики агресивних проявів поведінки дітей з елементами арт-терапії

Мета: зниження агресивності старших дошкільників; відпрацювання проблемних ситуацій взаємодії з однолітками і дорослим, які викликають агресію; оптимізація емоційно-вольової сфери в дітей.

Завдання:

1. Знизити рівень агресії в поведінці дітей старшого дошкільного віку на основі вибудовування конструктивного ставлення до навколишнього середовища та оточення.
2. Формувати емоційне усвідомлення своєї поведінки.
3. Навчити дітей старшого дошкільного віку навичок самоорганізації та саморегуляції.
4. Формувати соціально прийнятні, адекватні способи вираження гніву й агресивності.
5. Розвивати комунікативні здібності, збагатити досвід спілкування навичками конструктивної, адекватної поведінки.
6. Виховувати доброзичливе ставлення до навколишнього світу.

Структура: 5 занять тривалістю по 25–30 хв кожне із періодичністю проведення 1–2 заняття в тиждень.

Група учасників: 12–15 дітей старшого дошкільного віку.

Методи та форми роботи з дітьми: сюжетно-рольові ігри (елементи ігротерапії); читання та обговорення казок і художніх творів (казкотерапія); моделювання проблемних ситуацій, які викликають агресивні прояви поведінки. З дітьми проводяться психодрами, релаксаційні вправи, рольові ігри, робота в парах і групах, бесіди та розучування віршів (позитивних афірмацій) та ін.

Очікувані результати: зменшення агресивних проявів поведінки дітей старшого дошкільного віку на основі вибудовування конструктивного ставлення до навколишнього середовища та оточення; формування емоційного усвідомлення своєї поведінки; опанування навичок самоорганізації та саморегуляції; формування соціально прийнятних, адекватних способів вираження гніву й агресивності; розвиток комунікативних здібностей, набуття навичок конструктивної, адекватної поведінки; розвиток доброзичливого ставлення до навколишнього світу.

ЗАНЯТТЯ № 1

Мета: знайомство дітей між собою і психологом; формування позитивного самоприйняття, впевненості в собі, зниження агресивності, виявлення позитивних рис особистості; підвищення позитивного настрою та згуртування дітей.

Вправа-гра «Знайомство»

Мета: познайомитися із дошкільниками, налаштувати їх на групову роботу.

Хід вправи: Психолог вітається, запитує, як звать малят, і пропонує сказати кожному комплімент. Так, наприклад, першою відповідає Марійка, називає своє ім'я, а психолог говорить їй комплімент, яка вона красива. Далі відповідає Дмитрик, і вже Марійка має сказати приємне слово для Дмитрика і т.д. Вправа продовжується, доки кожен не назве своє ім'я і не отримає комплімент від товариша.

Вправа «Міміка і стан людини»

Мета: навчити дітей відображати внутрішній стан мімікою та розуміти її; стимулювати краще розуміння дітьми себе і один одного.

Хід вправи: Насамперед варто зупинитися на тому, що рухи м'язів обличчя, які показують внутрішній стан, називаються мімікою. Міміка є дуже важливим елементом спілкування людей.

Далі психолог пропонує учасникам зобразити мімікою такі емоції:

Гнів; Страждання; Байдужість; Прагнення уникнути контакту; Страх, тривогу; Подив; Тріумф, Радість; Спокій; Обурення; Стримане роздратування.

Наступний етап – виконання вправи у парах. Один із дошкільників показує згоду або протест, говорячи про себе (не вголос) лише «так» чи «ні». А інша дитина повинна відгадати, яке саме слово було загадано. Виграє той учасник, кого правильно зрозуміли, і той, хто вгадав.

Відгадати, яке слово подумки каже інша людина («так» чи «ні»), не дуже складно. Коли людина каже «так», то «так» говорить все її тіло. Воно розслаблюється, це помітно за рухами м'язів рук та обличчя.

Гра за мотивами казки «Як злість Олю і Толю в полон піймала»

Мета: ігрова корекція агресивності для попередження агресивних проявів у дітей.

Хід гри: Дітям зачитують казку «Як злість Олю і Толю в полон піймала». Двоє дітей – які грають персонажів казки Олю і Толю – сідають на стільці у центрі групи, роблять злі обличчя. Інші діти по черзі підходять до них, гладять і говорять добрі слова. Оля і Толя не розчакловуються і не посміхаються. Вихователь пропонує дітям сказати правила, які повинні знати Оля і Толі. Тільки тоді вони розчаклюються:

- жити дружно;
- миритись;
- іграшками ділитись;
- допомагати іншим;
- не ображати інших;
- не ображати дітей.

Діти закріплюють правила.

Рефлексія заняття

Мета: підбиття підсумків, узагальнення отриманого досвіду з профілактики агресивних проявів поведінки.

Закінчення заняття, побажання успіхів та гарного настрою, запрошення на наступне заняття.

ЗАНЯТТЯ № 2

Мета: зниження агресивності; формування позитивного самостворення і віри у власні сили; зняття м'язового та психоемоційного напруження; розвиток навичок взаємодії з іншими дітьми; створення довірливої, теплої атмосфери.

Вправа-розминка «Повітряна кулька»

Мета: зняти емоційну напругу, заспокоїти дітей, вчити регулювати емоційний стан дихальними вправами.

Хід вправи: Усі гравці стоять. Психолог пропонує виконати такі дії: «Уявіть собі, що зараз ми з вами будемо надувати кульки. Вдихніть повітря, піднесіть до губ уявну кульку і, роздуваючи щоки, повільно надувайте її. Стежте своїми очима за тим, як ваша уявна кулька стає все більшою і більшою, як збільшуються, зростають візерунки на ній. Уявили? Я теж уявила ваші величезні кулі. Дуйте обережно, щоб кулька не луснула. А тепер покажіть ваші кульки один одному». Вправу можна повторити 3 рази.

Імітаційна вправа-гра «Театр масок»

Мета: зняти м'язове напруження, розслабити м'язи обличчя, знизити втому.

Хід вправи: Психолог: «Діти! Ми з вами відвідаємо «Театр Масок». Давайте ви всі побудете артистами, а я – вашим фотографом. Я буду загадувати вам показати вирази обличчя різних героїв, а ви будете їх втілювати. Добре? Ось, наприклад: «покажіть, як саме виглядає зла Баба Яга».

Дошкільники через міміку і нескладні жести зображують Бабу Ягу. «Добре! Чудово! А тепер завмріть, фотографую. Молодці! Комусь навіть смішно стало. Запам'ятайте, що сміятися можна, але тільки після того, як кадр знятий».

«А тепер покажіть Ворону (з байки «Ворона і Лисиця») коли, вона стискає в дзьобі сир». Дошкільнята щільно стискають щелепи, одночасно витягують губи, показуючи дзьоб ворони. «Увага! Замріть! Знімаю! Дякую! Молодці!»

«А тепер давайте покажіть, як злякалася бабуса з казки «Червона шапочка», коли виявила, що говорить не зі своєю внучкою, а із Сірим Вовком». Дошкільники широко розкривають очі, піднімають брови, відкривають рота. «Замріть! Знімаю! Дякую!».

Наступне завдання: «А як посміхалася хитра Лисиця, коли намагалася сподобатися колобку? Замрїть! Знімаю! Молодці! Чудово! Добре попрацювали!».

Далі психолог, на свій розсуд, може похвалити особливо тривожних дітей, наприклад: «Всі працювали добре, особливо страшним був вираз обличчя у Сергійка; коли я подивилася на Ігоря, то сама злякалася; а Оленка була дуже-дуже схожа на хитру лисицю. Всі дуже добре постаралися, молодці!»

«Робочий день актора скінчився. Давайте відпочинемо. Давайте посидимо мовчки і розслабимося. Дякую всім!».

Рефлексія заняття

Мета: підбиття підсумків, узагальнення отриманого досвіду з попередження агресивних проявів поведінки.

Завершальна вправа-гра «Віночок побажань»

Мета: розвивати навички вербального спілкування, закріпити доброзичливий настрій та позитивний емоційний стан.

Хід вправи: Усі діти по черзі називають ім'я сусіда і щось йому бажають. Гра закінчується, коли всі учасники обмінялися побажаннями.

Закінчення заняття, побажання успіхів та гарного настрою, запрошення на наступне заняття.

ЗАНЯТТЯ № 3

Мета: зниження агресивності та психоемоційного напруження; підвищення впевненості в собі, формування цілеспрямованості і наполегливості; формування навичок доброзичливого спілкування з іншими дітьми в групі.

Імітаційна вправа «Зайчики і слоники»

Мета: допомогти дітям відчувати себе сильними і сміливими, формувати позитивну самооцінку.

Хід вправи: Психолог: «Діти, я хочу вам запропонувати гру, яка називається «Зайчики і слоники». На початку ми з вами будемо лякливими зайчиками. Скажіть, коли зайчик відчуває небезпеку, що він робить? Правильно, тремтить. Покажіть, як саме тремтить зайчик. Притискає вуха, весь напружується, згортається, намагається стати маленьким і непомітним, хвостик і лапки його трясуться». Діти показують лякливого зайчика.

«А тепер покажіть, що роблять зайчики, якщо чують кроки людини?». Діти бігають по кімнаті, ховаються і т.д.

«Добре, діти, побули зайчиками, пора побути і впевненими в собі слонами. Давайте тепер ми з вами буде слонами, сильними, і великими, сміливими. Покажіть, як спокійно і безстрашно ходять слони. А що вони роблять, коли бачать людину? Чи слони бояться її? Ні. Вони дружать з нею і, коли її бачать, спокійно продовжують свій шлях. Покажіть, як це виглядає. А покажіть, як поведуться слони, коли бачать лева...». Діти протягом 3 хвилин показують безстрашних слонів.

Після проведення вправи діти обговорюють, ким їм більше сподобалося бути і чому. Психолог особливо відзначає тривожних дітей, хвалить їх, що їм вдалося побути в обох ролях.

Бесіда за мотивами казки «Івасик-Телесик»

Мета: розвиток моральних навичок, здатності до емпатії, аналізу поведінки в різних ситуаціях.

Хід вправи: психолог зачитує казку «Івасик-Телесик», після чого проводить бесіду з дітьми:

- Які герої казки вам подобаються?
- Які герої були злими?
- Як почуття ви відчуваєте до Баби Яги?
- Що б ви порадили Бабі Язі, щоб вона стала доброю?

Рольове програвання та аналіз ситуацій.

Релаксаційна вправа «Сонячний зайчик»

Мета: зниження емоційної напруги.

Хід вправи: Психолог: «Уявіть собі, що сонячний зайчик заглянув вам у очі. Закрийте їх. Він побіг далі по обличчю. Ніжно погладьте його долонями: на чолі, на носі, на ротику, на щічках, на підборідді. Гладьте акуратно, щоб не злякати, голову, шию, животик, руки, ноги. Він забрався за потилицю – погладьте його й там. Він не бешкетник – він ловить і пестить вас, а ви погладьте його й подружіться з ним».

Закінчення заняття, побажання успіхів та гарного настрою, запрошення на наступне заняття. Рефлексія заняття

Мета: підбиття підсумків, обговорення досвіду профілактики агресивних проявів поведінки.

Психолог пропонує дітям висловитися щодо того, чим займалися на занятті, що запам'яталося. Запрошує на наступне заняття.

ЗАНЯТТЯ № 4

Мета: зниження агресивності, підвищення впевненості в собі, позитивної самооцінки; навчання конструктивних форм регулювання власних емоцій; зняття м'язової та емоційної напруги.

Рухлива вправа-розминка «Піймай метелика»

Мета: налаштування на активну роботу під час заняття, підвищення настрою; формування уважного ставлення до розповіді інших дітей.

Хід вправи: Дітям дається завдання для рухливої вправи: з початкового положення (присівши) вистрибнути нагору й піїмати метелика, голосно сплескуючи витягнутими руками над головою. На виконання завдання дається 5 хв., діти активно намагаються виконати завдання (декілька разів виплигують з вихідного положення, плескаючи в долоні).

Після цього психолог запитує, чи всі учасники піїмали метеликів, і пропонує дітям розповісти про те, якого метелика вони піїмали – якого кольору, форми, як їм здається, чи полохливий метелик, чи сміливий, що вони далі планують робити із метеликом (помилуватися і відпустити до сонечка, хай летить у своїх справах).

Гра «Кольорові емоції»

Мета: вчити дітей розпізнавати емоції, виявляти їх позитивні і негативні прояви.

Хід гри: Психолог: «Зараз я називатиму висловлювання, а ви маєте сказати, які емоції вони у вас викликають. Якщо емоції «погані» – підніміть вгору руку, якщо «добрі» – сплесніть в долоні».

Психолог називає: я не вмію; мені добре і спокійно; я боюся; у мене не виходить; я люблю себе й інших; у мене немає причин плакати; ніхто мене не любить; я бадьорий та енергійний.

Як би ви назвали цю гру? Які приємні висловлювання вам сподобалися? Які способи ви вже знаєте, щоб керувати своїм настроєм?

Вправа «Хто сміється найвеселіше» за мотивами казки «Про зниклу усмішку»

Мета: емоційна розрядка, створення позитивної, дружньої атмосфери.

Хід вправи: Дошкільнятам пропонується пригадати якусь смішну подію й уявити, що до їхнього ротика потрапила невгамовна «смішинка», від якої просто неможливо позбавитися. Діти примружують оченята, губи розтягують у посмішці і видають звуки, намагаючись відтворити різний сміх: «Ха-ха-ха, хі-хі-хі, хе-хе-хе, хо-хо-хо». Темп та динаміку сміху малята можуть варіювати за власним задумом.

Гра-трансформація «Уяви себе хмаркою на небі»

Мета: навчання способам саморегуляції емоції та поведінки у різних ситуаціях.

Хід вправи: Психолог: «Діти, а ви бачили, яке чудове сьогодні небо?! Мені сьогодні сподобалось спостерігати за гарними хмаринками! Коли я спостерігала за ними, мені здалося, ніби я потрапила в казкову країну. Жаль тільки, що говорити з хмарками не можна, а то б вони розповіли мені про свої подорожі. А давайте ви станете хмаринками?»

Давайте спробуємо уявити, що в кожного з вас є білосніжний повітряний костюм. Залежно від освітлення цей костюм вміє змінювати свій колір. Наприклад, коли світить сонечко, він стає золотистим, а при заході сонця поступово стає червоним, багряним, переходить в синій, і зовсім зникає вночі.

Мені дуже цікаво поспілкуватися із вами, хмаринки. Спробуйте подумати, хто яка хмаринка зараз?».

Далі діти відповідають на питання психолога:

– Хмаринко-хмаринко, де ти літала, де ти бувала? Що ти бачила, з ким познайомилась?

– Хмаринко-хмаринко, на що тобі подобається дивитися? Що тебе засмучує?

– Чи буває так, що ти інколи сваришся з іншими хмаринками? Чому і коли? А як це відображається на твоїй погоді?

– Хмаринко-хмаринко, в які ігри ти любиш гратися з іншими хмарками?

– А де ти любиш відпочивати? Чи подобається тобі сидіть на високій горі? Чи навпаки – легко літати над морем?

– А де тоді більше подобається дихати – над містом чи селом? Над лісом чи морем?

– Хмаринко-хмаринко, а чи не заважають тобі пташки, а літаки? А чи не лоскочуть вони тебе? Як ти ставишся до них?»

Діти відповідають на поставлені питання психолога (одній дитині можна ставити по 1–2 запитання, і переходити до наступної дитини-хмаринки).

Наприкінці психолог каже: «Дякую вам, хмаринки, за яскраву розповідь. Мені дуже сподобалося з вами спілкуватися».

Закінчення заняття, побажання успіхів та гарного настрою, запрошення на наступне заняття. Рефлексія заняття

Мета: підбиття підсумків, узагальнення отриманого досвіду з профілактики агресивних форм поведінки.

Психолог цікавиться враженням дітей від заняття, дякує їм за роботу і запрошує на наступну зустріч.

ЗАНЯТТЯ № 5

Мета: зниження агресивності; підвищення впевненості в собі; формування позитивної самооцінки; зняття психоемоційної та м'язової напруги; навчання методам саморегуляції.

Вправа «Створюємо гарний настрій»

Мета: створення довірливої атмосфери; налагодження позитивного емоційного контакту в групі.

Хід вправи: Психолог говорить: «Добрий день починається з хорошого настрою, веселої усмішки. Давайте спробуємо передати свою любов і гарний настрій іншому».

Щоб настрої гарний мати – треба друзів привітати.

Вправо-вліво повернись і до друга посміхнись.

Діти виконують завдання.

Вправа «Домалюй»

Мета: зниження агресивності, навчання способам регуляції емоцій та подолання негативних переживань.

Хід вправи: Психолог пропонує дітям ряд контурів загрозливих зображень: малюнки тварин і комах (собаки, павука і т.д.); іншої дитини, яка замахується кулаками; дорослого, який має агресивний вираз обличчя, тримає палицю та ін. Спочатку психолог запрошує дітей подумати, і назвати способи, як можна трансформувати ці зображення. Діти намагаються визначити, що можна зробити із цими малюнками, щоб вони стали більш доброзичливими. Зокрема можна домалювати нестандартні деталі поруч

(помістити їх у клітку, прив'язати ланцюгом до будки та ін.), створити такий собі «сюрприз» для загрозливих фігур. Ще можна розфарбувати лякаючих тварин і комах несподіваними кольорами – зробити собаку фіолетовою в бантиках, грізного однолітка – зеленого у зірочках, лякаючого дорослого – рожевим у яблуках, з крилами та ін.

Після цього психолог пропонує дітям намалювати те, що їх найбільше тривожить і спробувати трансформувати зображення цих об'єктів, тварин чи людей за допомогою несподіваних елементів.

Наприкінці відбувається обговорення емоційного стану дітей, їх настрою, чи всім вдалося намалювати те, що вони хотіли, чи змогли перебороти негативні емоції з приводу намальованого?

Моделювання проблемної ситуації «Дай мені іграшку»

Мета: вчити дітей вибирати конструктивні способи досягнення цілі, враховуючи інтереси інших людей.

Хід вправи: Психолог пропонує дітям уявити себе у наступній ситуації.

Дошкільник приходить до групової кімнати і бачить на столі цікаву іграшку, яскраву, кольорову. Йому хочеться взяти її і погратися, спробувати залучити її в різні ігри. Він підходить до столу, але в цей момент іграшку бере інша дитина. А подивитися і погратися з цією іграшкою так хочеться! Як діяти? Як її отримати?

Діти програють ситуацію по черзі парами (або ж пропонують різні варіанти діалогів). Можуть бути запропоновані різні варіанти одержання іграшки: відібрати силою, заволодіти хитрістю або обманом, виміняти, попросити, домовитися погратися разом. Діти називають, як би вони застосовували прохання «Дай, будь ласка» або пропозиції «Давай разом пограємося» та ін.

Після програвання ситуації всі діти називають, які можуть бути варіанти вирішення і роблять висновок про те, що конструктивним є досягнення результатів через ввічливе прохання, запрошення до спільної гри з новою цікавою іграшкою.

Вправа «Хто сміється найвеселіше» за мотивами казки «Про зниклу усмішку»

Мета: емоційна розрядка, створення позитивної, дружньої атмосфери.

Хід вправи: Дошкільнятам пропонується пригадати якусь смішну подію й уявити, що до їхнього ротика потрапила невгамовна «смішинка», від якої просто неможливо позбавитися. Діти примружують оченята, губи розтягують у посмішці і видають звуки, намагаючись відтворити різний сміх: «Ха-ха-ха, хі-хі-хі, хе-хе-хе, хо-хо-хо». Темп та динаміку сміху малята можуть варіювати за власним задумом.

Завершальна вправа-гра «Побажання на прощання»

Мета: підбиття підсумків заняття, посилення групової єдності.

Хід вправи: Діти висловлюються, що запам'ятали із заняття, що сподобалося.

Психолог говорить: «Я вдячна вам за гарний настрій, за вашу активність протягом занять. Я дуже рада, що в мене з'явилися нові друзі. Коли ми вийдемо з кімнати, також будемо дарувати один одному тепло, любов, підтримку, посмішки – все, що ми робили з вами тут».

Закінчення заняття, побажання успіхів та гарного настрою дітям.

Також ми наголошуємо на важливості роботи з батьками старших дошкільників. Доцільною у цьому випадку є групова робота у формі бесіди з елементами тренінгу, оскільки у процесі занять дорослі мають можливість навчитись навичок адекватної взаємодії з дошкільниками. Було організовано роботу з батьками дітей експериментальної групи, у рамках якої була проведена бесіда з елементами тренінгу на тему «Особливості подолання агресивної поведінки у дітей старшого дошкільного віку».

Зокрема, метою бесіди була допомога батькам, у яких виникають труднощі у вихованні агресивних дітей. Основним напрямом бесіди є створення психологічних умов для подолання певних обмежень і набуття батьками нового досвіду взаємодії із власними дітьми через практичне тренування комунікативних навичок. Робота з батьками агресивних дітей

включала інформування про причини та фактори, які провокують агресію, формування доброзичливого ставлення до дитини, щоб вона відчувала підтримку з їхнього боку.

Спостереження батьків за вчинками дитини допоможуть виявити ситуативні причини її агресивної поведінки – невдачі у навчально-виховних закладах, неприємності у сім'ї тощо. Володіння такою інформацією дозволяє попереджувати або послаблювати агресію чи більш адекватно реагувати на неї. Схвалення дитини батьками в моменти, коли вона поводить себе ввічливо, дружелюбно, співчутливо, допоможе їй зрозуміти, що для того, аби привернути до себе увагу, можна і варто застосовувати й неагресивні форми поведінки.

Крім того, вважаємо за доцільне запропонувати практичні рекомендації для батьків і вихователів під час роботи з агресивними дітьми, як-от спокійне ставлення до дитини у випадку проявів незначної агресії; акцентування уваги на вчинках (поведінці), а не на особистості; контроль над власними негативними емоціями; обговорення поганого вчинку, збереження позитивної репутації дитини; демонстрація моделі неагресивної поведінки; зниження напруження ситуації тощо (додаток Д).

Отже, в ході реалізації корекційної програми, спрямованої на профілактику проявів агресивної поведінки, діти старшого дошкільного віку опановують конструктивні способи вираження агресивних емоцій. Також передбачається, що психологічна програма може сприяти розвитку у дітей доброзичливих почуттів до своїх однолітків і дорослих, вміння співпереживати і співчувати іншим людям. Таким чином, можна буде стверджувати, що набуті вміння допоможуть знизити прояви агресивної поведінки у дітей старшого дошкільного віку.

ВИСНОВКИ

За підсумками дослідження психологічної профілактики агресивних проявів поведінки дітей засобами арт-терапії ми дійшли таких висновків.

1. Досліджено проблему агресивних проявів дітей старшого дошкільного віку в літературі. Встановлено, що агресивна поведінка тлумачиться як дія або намір, що має на меті завдання шкоди іншій особі. Специфіка агресивної поведінки старших дошкільників полягає в тому, що внаслідок агресивних дій дитина демонструє перевагу в силі або використовує силу щодо інших дітей, прагне завдати шкоди. Проте у критичних ситуаціях вияв агресії виконує захисну функцію, допомагає дошкільнику впоратися з проблемами. Основними причинами виникнення агресивної поведінки є соціально-психологічні – несприятливий емоційний мікроклімат у сім'ї, низький рівень соціальної адаптації, статус дитини у середовищі однолітків; та індивідуальні, особистісні – емоційна нестабільність, несформованість навичок самоконтролю поведінки.

2. Визначено арт-терапію як психопрофілактичний засіб. Наголошується, що арт-терапія є ефективним засобом профілактики дитячої агресії. Арт-терапія сприяє нормалізації психоемоційного стану, допомагає зменшити прояви агресивності й тривожності, позитивно впливає на розвиток емоційно-вольової сфери, а також забезпечує гармонійне становлення особистості. Різноманітні види арт-терапії (ізотерапія, ігротерапія, музикотерапія, казкотерапія, пісочна, лялькотерапія та ін.) набувають вищої ефективності в їх комплексному застосуванні в процесі профілактики агресивних проявів поведінки старших дошкільників.

3. Організовано експериментальне дослідження проявів агресивної поведінки дітей. Для первинної діагностики були використані такі методики: «Неіснуюча тварина», колірний тест М. Люшера, проєктивна методика «Кактус» (М. А. Панфілова), анкета визначення рівня агресивності у

дошкільника Г. П. Лаврентьєва, Т. М. Титаренко для вихователів та батьків. Констатувальний етап показав, що за кожною методикою найвищі показники в обох групах має середній рівень прояву агресивності. Однак ми зауважили, що значна кількість дітей має підвищений та високий рівні агресивності. Відповіді вихователів та батьків на питання анкети Г. П. Лаврентьєвої, Т. М. Титаренко також підтвердили, що значна кількість дітей має підвищений і високий рівні агресивності.

4. Розроблено програму психологічної профілактики агресивних проявів дітей з елементами арт-терапії. Корекційна програма складалась із 5 занять, які проводились протягом чотирьох тижнів з дітьми старшого дошкільного віку. В основі занять були матеріали, близькі й доступні старшим дошкільника, пов'язані з актуальними для них проблемами і скерованими на профілактику агресивних форм поведінки. Основними завданнями психологічної програми були такі: знизити рівень агресії в поведінці на основі вибудовування конструктивного ставлення до навколишнього середовища та оточення; формувати емоційне усвідомлення своєї поведінки; навчити навичок самоорганізації та саморегуляції; формувати соціально прийнятні, адекватні способи вираження гніву й агресивності; розвивати комунікативні здібності, збагатити досвід спілкування навичками конструктивної, адекватної поведінки; виховувати доброзичливе ставлення до навколишнього світу. Також було запропоновано практичні рекомендації для батьків і вихователів під час роботи з агресивними дітьми: спокійне ставлення до дитини у випадку проявів незначної агресії; акцентування уваги на вчинках (поведінці), а не на особистості; контроль над власними негативними емоціями; обговорення поганого вчинку, збереження позитивної репутації дитини; демонстрація моделі неагресивної поведінки; зниження напруження ситуації тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андреев Ю. С. Теоретичні передумови прояву та попередження агресивної поведінки серед дітей та підлітків. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки*. 2012. № 19(254). С. 196–204.
2. Бичковська Г. Агресивна дитина. Запобігання та обмеження проявів. *Психолог*. 2018. № 5/6. С. 32–34.
3. Вечірко Н. Профілактика насильницької, жорстокої й агресивної поведінки : заняття з елементами тренінгу. *Психолог*. 2016. № 9/10. С. 16–25.
4. Гельбак А. М. Музикотерапія у роботі з дітьми з особливими освітніми потребами : навчально-методичний посібник. Кропивницький : «КОШПО імені Василя Сухомлинського», 2019. 50 с.
5. Городиська В. В. Упровадження арт-терапії як інноваційної технології у дошкільних закладах освіти. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. 2020. № 69. Т. 1. С. 56–61.
6. Гринь Т. А. Індивідуальна корекційна програма з корекції тривожності для дитини старшого дошкільного віку. URL: https://dnz13.com.ua/?page_id=1344 (дата звернення: 12.03.2023).
7. Гурковська Т. Арт-терапія – чарівна паличка сучасного суспільства. *Практичний психолог. дитячий садок*. 2019. № 7. URL: <https://epsiholog.mcfr.ua/741637> (дата звернення: 01.03.2023).
8. Євтушенко Т. Корекція агресивної поведінки дітей молодшого шкільного віку методами арт-терапії. *ЛОГОС. Мистецтво наукової думки* : міжнародний мультидисциплінарний науковий журнал. 2019. № 6. С. 62–67.
9. Ікуніна З. Шляхи профілактики та корекції агресивної поведінки дітей старшого дошкільного віку. *Актуальні проблеми психології* : зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України / Ін-т психології ім.

Г. С. Костюка НАПН України. Київ: Срібна Хвиля, 2013. Т. 4: Психологія розвитку дошкільника, Вип. 9. С. 81–90.

10. Карпінська Т. С. Детермінанти та попередження агресивної поведінки старших дошкільників. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України*. 2011. Вип. 3. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadps_2011_3_16 (дата звернення: 01.03.2023).

11. Кононко О. Дитяча агресія: специфіка, причини виникнення, виховання вміння її долати. *Нова педагогічна думка*. 2019. № 3 (99). С. 80–85.

12. Лаврентьева Г. П., Титаренко Т. М. Практична психологія для вихователя. Київ : Віпо, 1993. 80 с.

13. Ларін Д. І. Опис методики «Неіснуюча тварина». URL: <https://vseosvita.ua/library/opi-metodiki-neisnuuca-tvarina-23502.html> (дата звернення: 12.03.2023).

14. Латушко П. О. Проективна методика з психології «Кактус». URL: <https://vseosvita.ua/library/proektivna-metodika-z-psihologii-kaktus-150769.html> (дата звернення: 12.03.2023).

15. Ленів З. П. Арттерапія в корекційній роботі з дошкільниками із тяжкими порушеннями мовлення. *Дефектологія*. 2008. № 3. С. 27–31.

16. Мельник Л. П., Чайковська О. М. Психолого-педагогічні чинники агресивної поведінки девіантних підлітків. *Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Серія : Соціально-педагогічна*. 2012. Вип. 18. С. 146–153.

17. Мицкан Т. С. Агресивна поведінка дітей дошкільного віку: причини виникнення та профілактика: дис. ... канд. психол. наук. Івано-Франківськ, 2013. 239 с.

18. Наконечна О. В., Капітан О. Г. Соціально-педагогічна профілактика агресивності дітей старшого дошкільного віку. *Молодий вчений*. 2015. № 10 (25). Ч. 2. С. 144–147.

19. Пасека Т. І. Кольоротерапія як засіб створення психоемоційного комфорту в дитячому колективі. Новоград-Волинський : Управління освіти і науки Новоград-Волинської міської ради, 2015. 44 с.
20. Пасічко Н. Артотерапія як засіб корекції мовленнєвих порушень у дітей. URL: http://www.rusnauka.com/34_NIEK_2013/Pedagogica/5_151143.doc.htm (дата звернення: 01.03.2023).
21. Петечел О. Ю. Теоретичний аналіз проблеми агресії. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2017. С. 88–102.
22. Психологія особистості : словник-довідник / за ред. П. П. Горностая. Київ : Рута, 2001. 320 с.
23. Підлужна Т. О. Дослідження впливу засобів арт-терапії на подолання неадекватної самооцінки старших дошкільників з загальним недорозвиненням мовлення III рівня. *Актуальні проблеми корекційної педагогіки, психології та реабілітації*: матеріали III Всеукраїнської студентської науково-практичної конференції (з міжнародною участю) (22 травня 2019 року, м. Суми). Суми: ФОП Цьома С. П., 2019. С. 187–191.
24. Розінько А. Д. Тренінгові програми по корекції агресивності і тривожності. URL: <https://vseosvita.ua/library/treningovi-programi-po-korekcii-agresivnosti-i-trivoznosti-348920.html> (дата звернення: 11.03.2023).
25. Руденко І. М. Психокорекційна програма надання психологічної допомоги молодшим школярам-переселенцям (групова форма роботи). *Соціально-педагогічна та психологічна допомога сім'ям з дітьми в період військового конфлікту* : навчально-методичний посібник. Київ : Агентство «Україна», 2015. URL: http://lastrada.org.ua/ucp_file.php?c=T8YUQVR1xsSOKupPLvrQrR1wsSOSXy (дата звернення: 11.03.2023).
26. Садова І. І. Арт-терапія як сучасний метод у системі соціальної роботи педагога з дітьми з порушеннями психофізичного розвитку. *Актуальні питання корекційної освіти*. 2012. Вип. 3. С. 197–205.

27. Серета І. В. Використання технології арт-терапії в корекційно-виховній роботі. *Інноваційна педагогіка*. 2019. № 10. С. 63–66.
28. Синицька О. М. Профілактика агресивності дітей старшого дошкільного віку методами арт-терапії. *Підготовка фахівців у контексті становлення Нової української школи* : у 2-х ч. / за заг. ред. В. Є. Литнєва, Н. Є. Колесник, Т. В. Завязун. Житомир, 2018. Ч. 1. С. 170–173.
29. Синиця В. Корекція страхів у дітей засобами арт-терапії. *Актуальні проблеми сучасної психології: шляхи становлення особистості* : матеріали II загальноуніверситетської науково-практичної конференції (17 травня 2018 р., м. Переяслав-Хмельницький). Переяслав-Хмельницький, 2018. С. 205–209.
30. Сінельнікова Т. В., Ворнік Н. О. Діагностика та корекція агресивності молодших школярів методом казкотерапії. *Наука і освіта. Психологія*. 2016. № 2–3. С. 10–15.
31. Соколова Г. Б. Психокорекція емоційних порушень у дітей з особливими потребами засобами ігротерапії. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 19 : Корекційна педагогіка та спеціальна психологія*. 2015. Вип. 30. С. 313–318.
32. Сучасний тлумачний психологічний словник / за ред. В. Шапар. Харків : Прапор, 2005. 640 с.
33. Тарапата І., Тимків Л., Арт-терапія як засіб подолання страху у дітей дошкільного віку. *Молодий вчений*. 2019. № 10 (74). С. 114–119.
34. Томчук С. М., Томчук М. І. Психологія тривоги, страху та агресії особистості в освітньому процесі : монографія. Вінниця: КВНЗ «ВАНУ», 2018. 200 с.
35. Трегуб О. О. Казкотерапія в роботі практичного психолога ДНЗ. *Таврійський вісник освіти*. 2017. № 1 (57). С. 255–260.

ДОДАТКИ

Додаток А

Методика «Неіснуюча тварина» [13]

Обладнання: аркуш паперу А4, олівці (звичайний та різнокольорові), гумка.

Інструкція: перед дитиною кладуть аркуш паперу (горизонтально) і кажуть: «Я хочу подивитися, як ти вмієш вигадувати, уявляти. Придумай і намалюй тварину, якої насправді не існує, ніколи не було та яку ще ніхто ніколи не вигадував – якої немає ані в книжках, ані в казках, ані в мультиках».

Обробка даних: При обробці результатів враховуються дані, що відповідають усім графічним методам, а саме:

- розташування в просторі;
- розмір малюнка;
- характеристика ліній;
- сила натискання на олівець.

Інтерпретація результатів: агресивність виражається за допомогою будь-яких елементів нападу (роги, кігті, ікла, жало). Зображення зубів відображає схильність до вербальної агресії. Іноді тварина може бути озброєною (гармата, спис, лук тощо). Будь-які гострі елементи на тілі тварини, які дошкільник не визначає як зброю для нападу, але які створюють відповідне враження, також є показниками агресивності. Водночас зброя, непридатна для бійки (тупі роги тощо) є проявом не власної агресивності, а страху агресії. Таким чином дитина намагається захиститися від неї.

Для виявлення агресивності та визначення її форм важливий зовнішній вигляд тварини, безпосереднє враження від малюнка: яка вона на малюнку – страшна, зла, не страшна, лякає, вбиває, нападає тощо.

Іноді буває досить складно розрізнити за малюнком прояв агресивності дитини та виражений страх агресії. Часто ця відмінність проявляється у розповіді, за якою можна визначити, чи ідентифікується дитини із зображеною нею істотою, кого проектує вона в розповіді – себе чи образ ворога. В останньому випадку діти часто виказують себе під час розповіді про малюнок, коли, розповідаючи про силу тварини, раптово проявляють реальне «Я» («Я її зовсім не боюсь»). У багатьох випадках страх агресії викликає появу власної агресивності, яку сама дитина сприймає як захисну, але яка не завжди є такою в реальному житті та поведінці. Буває так, що дитина починає захищатися превентивно, не дочекавшись нападу.

Після закінчення малюнку дитині в якості доповнювання можна задати питання, відповіді на які допоможуть уточнити інтерпретацію:

1. Чим вона харчується? Де живе?
2. Чим вона зазвичай займається? Що вона любить робити більше? А що найбільше не любить?
3. Вона живе одне або з кимось? Є в неї друзі? А вороги? Чому вони вороги?
4. Є що-небудь, чого вона боїться? Або вона нічого не боїться?
5. Якого вона розміру?

Для того, щоб було зручніше здійснювати аналіз малюнку, ми скористаємося такою бальною системою за такими показниками (табл. А.1).

Таблиця А.1

Критерії для оцінки малюнку за методикою «Неіснуюча тварина»

№	Характеристика	Бали
1	2	3
1	Сильна, впевнена лінія малюнку	0, 1
2	Неакуратність малюнку	0, 1

Продовження табл. А.1

1	2	3
3	Велика кількість гострих кутів	0, 1, 2
4	Верхнє розташування кутів	0, 1
5	Велике зображення	0, 1, 2
6	Голова повернена вправо/вліво	0, 1
7	Хвіст піднятий вгору, пишний	0, 1
8	Загрозливий вираз	0, 1
9	Загрозлива поза	0, 1
10	Наявність зброї для нападу (зуби, кігті, роги)	0, 1, 2
11	Хижак	0, 1
12	Вожак або самітник	0, 1
13	При нападі б'ється насмерть або «всіх перемагає»	0, 1
14	Нічна тварина	0, 1
15	Інші ознаки	0, 1

Примітка: 0 балів – відсутність ознаки, 1 бал – наявність ознаки або ознака виражена слабо, 2 бали – багатократний вияв ознаки.

Шкала оцінок результатів:

- 0-4 балів – мінімальний рівень агресивності;
- 5-8 балів – середній рівень агресивності;
- 9-12 балів – підвищений рівень агресивності;
- 13-18 балів – високий рівень агресивності.

Колірний тест М. Люшера [34]

Обладнання: вісім кольорових карток синього, синьо-зеленого, помаранчево-червоного, світло-жовтого, фіолетового, коричневого, чорного, сірого кольору.

Хід проведення: суть процедури тестування – ранжування кольорів дошкільниками за ступенем їх суб'єктивної приємності (симпатичності). Дітям пропонується розташувати кольорові картки в порядку від 1 до 8 таким чином, щоб на першому місці був розміщений колір, який найбільше подобається дитині, а на 8 – колір, що найменше приваблює її. Тестування проводиться при природному освітленні, на колірні таблиці не повинні падати прямі сонячні промені. Дітей просять відволіктися від асоціацій, пов'язаних з модою, традиціями, загальноприйнятими смаками і намагатися вибрати колір, виходячи зі свого особистого ставлення.

Відповідно, до того, як діти сприймають кольори, використовуючи при цьому власне асоціативне мислення, вони добирають на свій розсуд колір, який, на їхню думку, є найбільш відповідним, вдалим для характеристики того чи іншого явища. Отримана за допомогою цієї методики інформація є корисною і може бути прямо використана для орієнтування в індивідуальній, груповій та сімейній психокорекційній роботі.

М. Люшер дав приблизну характеристику обраних позицій:

- 1-а позиція відображає засоби досягнення мети (наприклад, вибір синього кольору говорить про намір діяти спокійно, без зайвої напруги);

- 2-а позиція показує мету, до якої прагне досліджуваний;

- 3-а і 4-а позиції характеризують перевагу кольору і відображають відчуття досліджуваним істинної ситуації, в якій він знаходиться, або ж образ дій, який йому підказує ситуація;

- 5-а і 6-а позиції характеризують байдужність до кольору, нейтральне до нього ставлення. Вони ніби свідчать, що досліджуваний не зв'язує свій стан, настрій, мотиви з даними кольорами. Однак у певній ситуації ця позиція може містити резервне трактування кольору, наприклад, синій колір (колір спокою) відкладається тимчасово як невідповідний у даній ситуації;

- 7-а і 8-а позиції характеризують негативне ставлення до кольору, прагнення придушити будь-яку потребу, мотив, настрій.

Характеристика кольорів включає 4 основних і 4 додаткових кольори.

Основні кольори:

1) синій – символізує спокій, задоволеність;

2) синьо-зелений – почуття впевненості, наполегливість, іноді упертість;

3) помаранчево-червоний – символізує силу волевого зусилля, агресивність, наступальні тенденції, збудження;

4) світло-жовтий – активність, прагнення до спілкування, експансивність, веселість.

При відсутності конфлікту в оптимальному стані основні кольори повинні займати переважно перші п'ять позицій.

Додаткові кольори: 5) фіолетовий; 6) коричневий, 7) чорний, 8) сірий. Ці кольори символізують негативні тенденції: тривожність, стрес, переживання страху, гніву. Значення цих кольорів (як і основних) найбільшою мірою визначається їх взаємним розташуванням, розподілом за позиціями.

Оцінка результатів рівня агресивності проводиться за домінантними позиціями помаранчево-червоного та чорного кольорів:

- 1-2 позиція – високий рівень.

- 3-4 позиція – середній рівень.

- 5-8 позиція – низький рівень.

Проективна методика «Кактус» (М. А. Панфілова) [14]

Обладнання: При діагностуванні дитині дають аркуш паперу формату А4, простий олівець та кольорові олівці. Після того, як дошкільник намалював малюнок, йому ставлять питання, відповіді на які допоможуть уточнити інтерпретацію.

Інструкція для дитини: «На листі паперу намалюй кактус – таким, яким ти його собі уявляєш». Питання та додаткові роз'яснення не допускаються.

Обробка даних: При обробці результатів враховуються дані, що відповідають усім графічним методам, а саме: розташування в просторі; розмір малюнка; характеристика ліній; сила натискання на олівець.

Крім того, розглядаються конкретні показники, характерні для цієї методики:

- характеристика «образу кактуса» (дикий, домашній, жіночний тощо);
- характеристика манери малювання (розмальований, схематичний);
- характеристика колючок (розмір, розташування, кількість).

Інтерпретація результатів: результати оброблених даних на зображенні дозволяють діагностувати особисті якості дитини:

Агресивність – наявність колючок, особливо їх велика кількість. Надто довгі, близько розташовані одна до одної, колючки, відображають високу ступінь агресивності.

Імпульсивність – відривні лінії, сильне натискання.

Егоцентризм, прагнення до лідерства – великий малюнок, розташований в центрі листа.

Невпевненість в собі, залежність від когось – маленький малюнок, розташований знизу листа.

Демонстративність, відкритість – наявність відступаючих відростків, химерність форм.

Скритність, обережність – розташування зигзагів по контуру чи всередині кактуса.

Оптимізм – зображення «радісних» кактусів, використання яскравих кольорів у випадку з кольоровими олівцями.

Тривожність – переважання внутрішнього штрихування, переривисті лінії, використання темних кольорів у випадку з кольоровими олівцями.

Жіночність – наявність м'яких ліній і форм, прикрас, кольорів.

Простодушність – якщо кактус має опуклості.

Екстравагантність – наявність на малюнку інших кактусів і кольорів.

Інтровертність – на малюнку зображений тільки один кактус.

Спрямованість до домашнього захисту, відчуття родинної підтримки – наявність квіткового горщика на малюнку, зображення домашнього кактусу.

Відсутність спрямованості до домашнього захисту, відчуття самотності – зображення дикого, пустельного кактусу.

Чим яскравіший кактус – тим більш життєрадісною є дитина. Якщо ж малюнок похмурий і в ньому переважають темні відтінки – значить, необхідно дізнатися причину.

Також при інтерпретації потрібно зважати на розміщення кактуса на аркуші. Малюнок у центрі означає нормальний рівень самооцінки, відсутність незадоволеності своїм становищем і якихось особливих домагань. Чим сильніше малюнок зміщується вгору, тим вища самооцінка дошкільника, відповідно, чим нижче малюнок – тим менше впевненості в собі. Розміщення малюнку лівіше від центру означає наявність у характері дитини рис інтроверта, правіше – схильності до екстраверсії.

Розмір кактуса також має значення. Чим більший малюнок, тим більш вираженим є прагнення до лідерства, наполягання на своїй думці як єдиній правильній.

Чим сильніший натиск на олівець, уривчастість ліній, використання штрихування, тим більше дошкільник схильний до імпульсивності, тривожності, пригніченості тощо.

Тонкі лінії, «легкість» натиску, «вільність» ліній, наявність привабливих, позитивних елементів свідчать про більш поступливий, м'який характер дитини, її позитивний настрій, відкритість тощо. Зигзаги на малюнку розглядаються як замкнутість, обережність. Також потрібно звернути увагу на форму кактуса. Химерна, спотворена форма свідчить про демонстративність дошкільника.

Загальний фон також грає роль. Якщо кактус намальований у квітковому горщику, то це інтерпретується як бажання домашнього затишку, орієнтування на сім'ю. Кактус, намальований у пустелі, уособлює самотність, усвідомлено вибрану або вимушену. Якщо кактус на малюнку росте ніби «нізвідки», це означає, що у дитини немає опори у вигляді домашнього затишку або вона переживає труднощі у спілкуванні з рідними.

Наявність голок на кактусі є одним із найважливіших елементів. Чим довші, гостріші голки, тим агресивнішою в спілкуванні є дитина. Водночас голки можуть розглядатися як захист від навколишнього середовища. Потрібно зважати, що голкам приділена увага, чи акцентовані вони на малюнку, чи намальовані за допомогою сильного натиску тощо.

При інтерпретації потрібно пам'ятати, що наведені вище ознаки не можна вважати єдино правильними, адже на уявлення дитини про кактус можуть вплинути побачені ним раніше малюнки в книжках, на відео тощо. Тому потрібно задавати навідні запитання, чому кактус вийшов саме таким, а не яким-небудь іншим.

Для спрощення оцінки малюнку ми розробили критерії, за якими визначатимемо рівень агресивності (табл. В.1).

Таблиця В.1

Критерії для оцінки малюнку за методикою «Кактус»

№	Характеристика	Бали
1	Сильна, впевнена лінія малюнку, штрихування	0, 1
2	Неакуратність малюнку	0, 1
3	Велика кількість гострих кутів, зигзагів	0, 1, 2
4	Верхнє розташування кутів	0, 1
5	Велике зображення	0, 1, 2
6	Кактус росте в пустелі, не має опори	0, 1
7	Кактус дикий	0, 1
8	Має загрозливий вираз	0, 1
9	Загрозливий фон	0, 1
10	Наявність великої кількості голок	0, 1, 2
11	Агресивні кольори	0, 1
12	Химерна форма кактуса	0, 1
13	Не має відростків	0, 1
14	На малюнку, крім кактуса, немає більше нічого	0, 1
15	Інші ознаки	0, 1

Примітка: 0 балів – відсутність ознаки, 1 бал – наявність ознаки або ознака виражена слабо, 2 бали – багатократний вияв ознаки.

Після закінчення малюнку дитині в якості доповнювання можна задати питання, відповіді на які допоможуть уточнити інтерпретацію:

1. Цей кактус домашній чи дикий?
2. Цей кактус дуже колеться? До нього можна доторкнутися?
3. Кактусу подобається, коли про нього дбають, поливають, удобрюють?
4. Кактус росте один чи з якоюсь рослиною по сусідству? Якщо росте по сусідству, то яка це рослина?
5. Коли кактус підросте, то як він зміниться (колючки, об'єм, відростки)?

**Анкета визначення рівня агресивності в дошкільника
Г. П. Лаврентьєва, Т. М. Титаренко для вихователів [12]**

1. Часом здається, що в нього вселився злий дух.
2. Він не може промовчати, коли чимось незадоволений.
3. Коли хтось заподіює йому зло, він обов'язково намагається відплатити тим же.
4. Іноді йому без будь-якої причини хочеться вилаятися.
5. Буває, що він із задоволенням ламає іграшки, щось розбиває, патрає.
6. Іноді він так наполягає на чомусь, що оточуючі втрачають терпіння.
7. Він не проти подразнити тварин.
8. Його складно в чомусь переконати в суперечці.
9. Дуже сердиться, коли йому здається, що хтось над ним жартує.
10. Іноді у нього спалахує бажання зробити щось погане, шокує оточуючих.
11. У відповідь на звичайні розпорядження прагне зробити все навпаки.
12. Часто не за віком буркотливий.
13. Сприймає себе як самостійного і рішучого.
14. Любить бути першим, командувати, підкоряти собі інших.
15. Невдачі викликають у нього сильне роздратування, бажання знайти винуватих.
16. Легко свариться, вступає в бійку.
17. Намагається спілкуватися з молодшими і фізично слабшими.
18. У нього нерідкі напади похмурої дратівливості.
19. Не зважає на однолітків, не поступається їм, не ділиться.
20. Упевнений, що будь-яке завдання виконає краще за всіх.

Практичні рекомендації для батьків і вихователів під час роботи з агресивними дітьми (за матеріалами З. Ікуніної [9], Т. Мицкан [17])

1. **Спокійне ставлення до дитини у випадку проявів незначної агресії.** У тих випадках, коли агресія дітей безпечна, можна використовувати такі позитивні стратегії: ігнорування реакцій дитини; вираження розуміння почуттів дитини («Звичайно, тобі прикро, але ...»); перемикання уваги, пропозиція зайнятися якимсь завданням («Допоможи мені, будь ласка, дістати посуд з верхньої полиці, ти ж вищий за мене»); позитивне позначення поведінки («Ти злишся тому, що ти втопився»).

2. **Акцентування уваги на вчинках (поведінці), а не на особистості.** Потрібно проводити чітку межу між вчинком і особистістю. Це дозволяє зробити техніка об'єктивного опису поведінки.

3. **Контроль над власними негативними емоціями.** Батькам і вихователям необхідно дуже ретельно контролювати свої негативні емоції в ситуації взаємодії з агресивними дітьми. Коли дитина демонструє агресивну поведінку, це викликає у дорослих сильні негативні емоції – роздратування, гнів, обурення, страх або безпорадність. Дорослим потрібно визнати нормальність і природність цих негативних переживань, зрозуміти їх характер, силу і тривалість.

4. **Обговорення поганого вчинку.** Аналізувати поведінку в момент прояву агресії не потрібно, це варто робити тільки після того, як ситуація вирішиться і всі заспокояться. Водночас необхідно провести обговорення інциденту якомога швидше. Краще це зробити наодинці, без свідків, і тільки потім обговорювати в групі або сім'ї. Під час розмови важливо зберігати спокій і об'єктивність. Потрібно детально обговорити негативні наслідки агресивної поведінки дошкільника, його руйнівність не тільки для оточення, але перш за все для самої дитини.

5. **Збереження позитивної репутації дитини.** Старшому дошкільнику дуже складно визнати свою неправоту і поразки. Найстрашніше для нього – публічне засудження і негативна оцінка. Діти намагаються уникнути цього за всяку ціну, використовуючи різні механізми захисної поведінки. Для збереження позитивної репутації доцільно: публічно мінімізувати провину дитини («Ти погано себе почуваш», «Ти не хотів його образити»), але в бесіді віч-на-віч обговорити цю ситуацію; не вимагати повного підпорядкування, дозволити дитині виконати вашу вимогу по-своєму; запропонувати дитині компроміс, договір із взаємними поступками.

6. **Демонстрація моделі неагресивної поведінки.** Важлива умова виховання «контрольованої агресії» у дитини старшого дошкільного віку – демонстрація моделей неагресивної поведінки.

7. **Зниження напруження ситуації.** Основне завдання дорослого, який стикається з дитячою агресією, – зменшити напруження ситуації. Типовими неправильними діями дорослого, що підсилюють агресію, є: підвищення голосу, зміна тону на загрозливий; демонстрація влади; крик, обурення; агресивні пози і жести; сарказм, глузування, висміювання і передражнювання; негативна оцінка особистості дитини, його близьких або друзів; використання фізичної сили; втягування в конфлікт сторонніх людей; непохитне наполягання на своїй правоті; нотації, «читання моралі»; покарання або загрози покарання; порівняння дитини з іншими дітьми (не на його користь); команди, жорсткі вимоги, тиск тощо.